

НАЦИОНАЛЬНАЯ
БИБЛИОТЕКА
РЕСПУБЛИКИ ТЫВА
ИМ. А.С. ОШУКИНА

ШЫН

№ 60
(17704)

2009 чылдың
июнь 2,
вторник

Садар өртээ
5 рубль.

Нийтигел-политиктиг солун • 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

Күүсекчи болгаш төлээлекчи эрге-чагырга органнарында

СЫРЫЙ ХАРЫЛЗААНЫҢ ЭГЕЗИ

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол май 28-те Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер болгаш Хоойлужудулга палаталарының даргалары Хонук-оол Монгуш, Виталий Вальковбиле ужурашкан, Чазактың болгаш Улуг Хуралдың палаталарының даргаларының, оларның оралакчыларының ужуражылгаларын доктаамал эрттирип турарын дугуржуп алган. Ону амыдыралга боттандырып эгелээн. Чазактың эгелээшкини-биле Тыва Республиканың күүсекчи болгаш төлээлекчи күрүне эрге-чагырга органнарының каттышкан хуралы июнь 1-де ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының даргазы Хонук-оол Монгуштуң кабинетинге болуп эрткен.

Оон ажылынга Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. Кара-оол, оон бирги оралакчылары Ш. Иргит, С. Тен, оралакчызы А. Дамба-Хуурак, оралакчыларының хүлээлгезин күүседип турар А. Монгал, В. Ендан, Төлээлекчилер палатазының даргазының оралакчызы Н. Германова, Хоойлужудулга палатазының даргазының оралакчызы Б. Балчый-оол киришкен. Тыва Республикада Кол федералдыг инспектор А. Попов хуралга киришкен.

Тыва Республиканың төлээлекчи (хоойлужудулга) болгаш

күүсекчи күрүне эрге-чагырга органнарының ажил-чорудулгазын чаңгыс аайлап дүүштүрер база 2009 чылдың июнь, июль айларда кады чорудар хемчеглерниң планнарын бадылаар дугайында айтырыгларны хуралга чугаалашкан.

Төлээлекчилер палатазының даргазы Хонук-оол Монгуш хуралды ажыдып тура, Чазактың болгаш палаталарның удуртукчуларының ужуражылгалары республиканың мурнунда салдыгган ажил-агый, социал-экономиктиг хөгжүлдениң айтырыглары канчаар күүсеттинип турарын бүгү талалыг анализтеп

көөрүнге, четпестерни илередиринге, оларны эдиң алырда чүнү кылырын сүмележи, дугуржуп алырынга ажыктыг болурун, нийти социал-экономиктиг хөгжүлдени чедишкенин шийтпирлээринге улуг салдарны чедирерин ол чугаалаан. Оон ыңай Төлээлекчилер па-

латазының даргазы Хоойлужудулга палатазының чамдык депутаттарының ажил-чорудулгазында четпестерни айыткан. Бюджет дугайында айтырыгны сессияга чугаалажып турар үеде чамдык депутаттар ону ажыл-агыйжы езу-биле сайгарып көрбес, поли-

тика-биле холбаар таварылгалар бар. Кайы-бир депутаттың эрге-ажыын барымдаалаар, нийти-лелдин азы күүсекчи эрге-чагырга органының санал-оналын үнелеп көрбес чоруктар илереп турарын айыткаш, моон сонгаар мындыг четпестерни эдерин саналдаан.

(Тончүзү. Эгези 1-ги арында).

Тыва Республиканың
Конституция судунуң
хуралыга херекти
дыңнаарының дугайында
Тыва Республиканың
Конституция судунуң
шиитпири
2009 чылдың июнь 1 № 7-р
Кызыл хоорай

Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Конституция судунуң дугайында» Конституция хоойлузунуң 46, 50 болгаш 76 чүүлдеринге үндезилеп, Тыва Республиканың Конституция судунуң шийтпирлээни болза:

1. Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Тыва Республиканың Конституциязының 104 чүүлүнүн «о» пунктузунун болгаш 111 чүүлүнүн 2 кезээниң «ж» пунктузунун дүрүмнерин тайылбырлаарының дугайында негелдезиниң талазы-биле херекти Конституция судунуң Кызыл хоорайның Калинин кудумчузунда 11 дугаарлыг бажында оран-савазынга 2009 чылдың июнь 4-те 10.00 шакта дыңнаар.

2. Бо шийтпири республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парладыры-биле чорудар.

Тыва Республиканың
Конституция судунуң дар-
газы О.Л.-С. САЛЧАК.

Уруглар хуну — Кызылга ХҮН БҮРГЕТ ТУРЗА-ДАА...

Найысылалдың Эки турачылар кудумчузунга болгаш Култураның болгаш дыштанылганың национал парыгынга Делегейниң уруглар камгалалының хунуңга тураскааткан янзы-бүрү хемчеглер июнь 1-де болуп эрткен.

Өөредилге чылында кылып чоруткан уран чогаадылганын түннээн «Уруглар. Техника. Уран чогаадылга» деп фестивальга республиканың кожууннарының школачыларының болгаш профессионал ортумак өөредилге черлериниң сургуулдарының ажилдарын делгеп, ярмарка-садыглаашкынны чоруткан. Эң-не бөдүүн ажилдардан эгелээш, профессионал компьютерге чедир уругларның чогаадып кылган ажилдарын келген чон оон-моон сонуургап, өртөк үнөзүн айтырып, хереглээн чүүлдерин садып ап чоруп турдулар. Аргып-даараан, чазап, чураан, чинчи-шурудан кылган, өңнүг шилдер бузундузундан эптээн, алгы-кештен, тостан, чөвүрээден, даштан, чонар-даштан, демир-дестен, куруг шил сава-лардан, янзы-бүрү өңнүг удазын-нар, кожаалардан чогааткан дээш,

кандыг ажилдарны чок дээр ону. Чыл келген тудум уругларның техниктиг чогаадылга ажилдары нарыыдап кел чыдарын делгеттинген экспонаттар херечилээн. Уран кылыгларны кандыг-даа материалдан чогаадып болур дээрзин боттарының кылыглары-биле бадыткаан.

Кызылдың 9 дугаар школазында «Бойдус болгаш уруглар» бөлгүмнүн киржикчизи Ай-Чырыы Кууларның тостан кылган янзы-бүрү дүрзү-хевирлери суй белек садыгларынга садып болур чараш, тывынгыр чүүл-дүр деп көрдүм. Республика болгаш Россия чергелиг уран кылыглар фестивалының каш дакпыр тиилекчизи, Чеди-Хөлдүн Хову-Аксындан инвалид уруг Чейнеш Сарыгларның аргаан хевистер, паннолары, янзы-бүрү ойнаар-кыстар дээш, өске-даа ажилдары, шынап-ла, онзагай-

Хун кезээде хуннезин...

дыр. Орус культураның төвүнден уругларның «Октай» ансамблиниң артистериниң дойдан шеверлээн ажилдары көрүштүг-даа, чараш-

даа. Мөңгүн-тайгажылар боттарының тускайлаң апарганы чоргааралы — сарлык дүгүндөн кылган ажилдарын делгеп саткан.

(Уланчызы 2-ги арында).

БИЧИИ ДАҢГЫНАЛАР МӨӨРЕЙИ

Республиканың Улусчу чогаадылга бажыңыңа делегейниң уруглар камгалалының хунун таварыштыр республика чергелиг «Мини-мисс-2009» мөөрей июнь 31-де болуп эрткен. Ук мөөрейниң жюри даргазы, республиканың «Сылдысчыгаш» уруглар солунунун кол редактору Александр Сан-оолович Шююн-биле чугааны бистиң корреспондентивис кылган.

— Александр Сан-оолович, школа назыны четпез 5-6 харлыг чаштарның ортузунга эрткен «Мини-мисс» мөөрейинге хамаарыштыр номчукчуларга чүнү сонугадыр болурул?

— Республиканың Улусчу чогаадылга төвү биле Уруглар фондунун Тывада салбыры чараш чүүлдүң байырлалы — бичии чараш кыстарның мөөрейин чылдың-на деткикчилеп, ону организаастап эрттирип турарыңа ада-иелерниң, уругларның мурундан өөрүп четтиргениви бир дугаарында демдеглээн. Бо чылын мөөрейге Тере-Хөл кожуунундан аңгыда, республиканың бүгү кожууннарының төлээлери киришкен болгаш, киржикчилерниң саны 21 кижиге болган. Ада-иелер уругларын конкурска кириштирер дээш, идик-хевин даарадып, уругну белеткеп, эстетиктиг, угаан-сарыыл кижизидилгезинче улуг кичээңгейни угландырып турарын база онзалап айтып каайн. Ылангыя конкурстун аңгы-аңгы мөөрейлеринге — таныштырылгага, национал костюмга, спортчу хевирге идик-хептерин солуп турары дээрге, ада-иениң сонугалы уругларның сагыш-сеткил делегейин байыдарыңа улуг рольду ойнап турары ол деп үнелээр апаар.

— Конкурстун мөөрейлеринге уругларның киржилгезинге хамаарыштыр чүнү чугаалап болурул?

— Мөөрейин дүрүмү-биле кожуундан тиелекчи уруг, а найысылал Кызылды 4 уруг төлээлээн. Хоорайның чурттакчы чонунун саны-даа, уруглар садтары-даа хөй болганы-биле 4 киржикчинин киришкен ол. Ындыг турбуже кожууннар Вице-мисс кыстарны мөөрейге кириштирерин кызыдып, доктааттыңан дүрүмү хажыптайн, мөөрейниң негелдезинге даянып, хемчегни эрттирген деп болур. Ниитизи-биле уругларның белеткели шыырак-тыр. Чыл келген тудум көрүлдеде кээп турар чараштарның күүселдезиниң бедээнин демдегледип болур. Сценага боттарын ап билири, национал костюмнары, уран чүүл күүселдези, уран-чечен таныштырылгазы онзагай апарган-дыр. Ынчалза-даа жюри даргазы болганымда, мону черле айтып каайн. Уругларның күүселде-

зиниң үезинде көжеге артыңга суфлерлаар (айтып бээр) чорукту черле соксадыр болза эки боор. Уругнуң ал-сагыжы, кичээңгейи чүгө көжеге артында болгаш, көрүкчүлерге бодун чедир таныштырбайн баар таварылгалар база тургулаан. Таныштырылгазын уран-чечен шүлүк аяны-биле тура дүшпейн чедимчелиг бараалгадып турар-дыр, өске күүселделерин чопынчаар белеткеди болбас деп. Ынчангаш ниити белеткекче кичээңгейни углаары чугула. Оон ыңай спортчу номинацияны өске бир хевир-биле солуза кандыгыл деп саналдыг мен. Спортчу номинацияга уругларның күүселдези чаңгыс аайланчак: кожаалар, бөмбүк, обруч-биле мергежилгелерден аңгыда солун чүүл чок-тур.

— Хоорайның бичии даңгыналар мөөрейин база сонугарга көрдүм, ам бо удаада база чараш кыстарны улуг кижилер ышкаш арын-бажын эмин эрттир будуп кааныңга арай таарзынмадым, силерниң бодалыңар кандыгыл, Александр Сан-оолович?

— Шын айтырыгы көдүрүп тур силер. Сцена культуразы деп чүве бар болгай, арын-шырайны чазап, артисчи гримни салып бол-

байн аан. Хөлүн эрте бээрге, уругнуң ие төрөөн чаражы чидип, бир-ле ойнаар-кыс ышкаш апаар-дыр. Ынчангаш моон соңгаар болур мөөрейлерге ада-иелер ол талазы-биле өөренип, уругнуң ие төрөөн чаражынче кичээңгейни угландыраар боор деп идегедим.

— Мөөрейниң шупту негелделерин тергип күүсеткеш, тиилеп үнген даңгыналар кымнар ирги, Александр Сан-оолович?

— «Мини-мисс-2009» мөөрейин киржикчилери шупту тиилекчилер-дир. Олар уруглар садтарыңа, суурларыңа, кожуунуңа шылгаарааш, республика чергелиг улуг мөөрейге төрөөн кожуунун, ынак хоорайын, төрөл-чонун, ада-иезин төлээп келген чарашпайлар-дыр. Ынчангаш мөөрейниң шупту киржикчилеринге дипломнары тыпсып, белектерни сөңнээн. Ынчалза-даа мөөрей болганда, тергип болган даңгынаны илередир берге ажыл жюри кежигүннеринге онаашканын айтып каайн. «Мини-мисс-2009» республика мөөрейиниң Дээди шаңналыңа Өвүрдүн 6 харлыг Сунам Монгуш төлөпиг болган. Вице-мисс атты Улуг-Хемден Саула Шойдум алган. Эрзинден Кристина Калдар-оол «Мисс-спорт», Кызыл хоорайдан Чойгана Саая «Көрүкчүлериң сонугарга», Кызыл кожуундан Ринчэна Куулар «Мисс-талант», Кызыл хоорайдан Таяна Конева «Мисс найырал», Сүт-Хөлдөн Арияна Ооржак «Мисс национал костюм» деп тускай номинацияларга тиилээн. Уруглар фондузу (С. Ооржак), Улусчу чогаадылга бажыңы (Г. Сюрюн) деткикчилерниң өмүнээзинден белек-селекти мөөрейниң шупту киржикчилерге сөңнэш, келир чылын болур мөөрейге чедир уруглар-биле байырлашкан.

Айлаң МОНГУШ.

СЫРЫЙ ХАРЫЛЗААНЫҢ ЭГЕЗИ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Чазак Даргазы Шолбан Кара-оол сөс алгаш, Тыва Республика-ның күүсекчи болгаш төлээлекчи күрүнө эрге-чагырга органна-рының ажыл-чорудулгазында чаа чаңчыл эгелээнин демдеглээш, ол Чазак биле ийи палатаның аразында харылзааны, бир демниг кады ажылдажылганы экижидеринге, республиканың социал экономика-зын хөгжүдериниң даалгаларын чедишкенинги шийтпирлээринге эки түннелдерни бээр дээрзинге бүзүрелин илереткен. Ынчангаш моон соңгаар болур ужуражыл-галарга чугаалажыр айтырыг-ларны баш бурунгаар тодарадып алыры чугула, чүге дээрге ынчан ол ажыл-херекти сайгарып көөрүң-ге тодаргай чугаа болур, ооң түн-нелинде чүнү кылырының талазы-биле шийтпирлер хүлээп алдынар. Бир эвес Чазакка ужуражылга болур болза, көдээ ажыл-агыйны, сайгарлыкчы чорукту хөгжүдериниң, үлөтпүрнү катап тургузарының айтырыгларының кайы бирээзин шилип алгаш, ооң амгы байдалын анализтеп сайгарар, моон соңгаар чүнү кылырының дугайында чугаалажыр. Бо дээрге республиканың амыдыралыңа кончуг чугула айтырыглар болур, оларның байдалын ханы сайгарып көөрү, улам ыңай хөгжүдериниң оруктарын тодара-дыры, ону ийи күрүнө эрге-чагыр-га органы демнежи алгаш, шийт-пирлээри чугула болуп турарын Чазак Даргазы чугаазыңа айыт-кан. Тыва Республиканың хоойлу-ларының төлөвилелдерин ажылдап кылырыңче Шолбан Кара-оол ужуражылганың киржикчилериниң кичээңгейин угландырган. Ылангыя Тыва Республиканың Конституция-зында Россия Федерациязының Конституциязы болгаш өске-даа федералдыг хоойлулар-биле чам-дык дүүшпес чүүлдер бар, ону эдер хемчеглерни алырын чугаалаан.

Хоойлужудулга палатазының даргазы Виталий Вальков мындыг ужуражылгаларны, кады хурал-дарны эрттирип турары Чазактың-даа, ийи палатаның-даа мурунда салган сорулгаларны ниитилелге ажыктыг кылдыр чогумчалыг шийт-пирлээринге дузалаарын чугаалааш, Хоойлужудулга палатазы моон соңгаар эрге-чагырганың кайы-даа органы-биле бир демниг, сырый харылзаалыг ажылдаарыңа беленин дыңнаткан. Хоойлужудул-га палатазы чоокку үеде, депутат-тар дыштанылгаже үнүп чорупта-рының бетинде бюджетке өскерилгелер кириер дугайында айты-рыгны шийтпирлээр ажылды чоруд-дар. Дыштанылга үезинде сессияны чыылдыраары эргежок чугула болу берзе, ону чыылдыраар арга барын Виталий Вальков чугаазыңа айыт-кан.

Чазак биле ТР-ниң Улуг Хура-лының ийи палатазының удуртук-чуларының харылзаалыг, бир дем-ниг ажылдап эгелээнинге эки үнел-леди Тыва Республикада Кол федералдыг инспектор Александр Попов бергеш, оларның республи-каның социал-экономикиг хөгжүл-дзин дүргедиринге улуг салышкыны кириерин күзээш.

ТР-ниң Чазактың Даргазының бирги оралакчылары Шолбан-оол Иргит, Сергей Тен болгаш өскелер-даа хуралга сөс алгаш, Чазактың болгаш Улуг Хуралдың ийи палата-зының удуртукчуларының сырый харылзаалыг, бир демниг ажыл-даарын экижидеринге хамаарыш-кан саналдарын бергеннер.

ТР-ниң күүсекчи болгаш тө-лээлекчи (хоойлужудулга) күрүнө эрге-чагырга органнарының коор-динация хуралыңа олар моон соңгаар харылзаалыг, бир демниг канчаар ажылдаарын дугуржуп, чугаалажып алганнар.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ХҮН БҮРГӨГ ТУРЗА-ДАА...

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Ортумак профессионал өөр-едилге черлериниң сургуулдары-ның ажылдары кижиниң амыды-ралыңа эргежок чугула дериг-херекселдерни хөйчүн херегле-линче үндүр садып, чагыгларны ап турарын канчап демдеглес боор. Ында огород ажылыңа эрге-жок чугула былгыртып суггарар херексел, таяпка, дырбааш, хөзүн үлдүртертир херексел, суугу дээш, харын-даа бичежек бүдүрүлгеге ажылдап болур — бир шакта 100 кг күчүлүг тоорук сайы болгаш кат арыглар тускай аппаратты безин чогааткаш делгээнин, хереглээр, сонугаргалдыг кижилер демдег-легилен алган боор деп билир мен. Чик өртектиг, быжыг (багайтыр кылган кыдат бараанга көөрдө), аяңныг, өңгүр чараш хереглел ба-рааннары элерин тыпканын маңаа айтып каайн.

Уругларның уран чогаадылга-зының делгелге-садыглаашкыны чоруп турар үеде ооң-биле черге-лештир «Мээң — өг-бүлөм» деп те-мага-асфальтыга чуруктар-конку-рузу, национал костюм кеткен

уругларның чыскаал-көрүлдези, ыры-шүлүк мөөрейлери эрткилээн.

Культураның болгаш дышта-нылганың национал парыгыңа хоорайның школаларында уран чүүл коллективтериниң киржилгези-биле байырлалдың концерти, өглээшкенинги спортчу оюннар, байырлалдың оюн-көргүзүглерин уругларны хаара туткан.

Ол хүн Россияның Ажаалга бан-кызының Тывада салбырының ажылдакчылары уруглар бажыңна-рында уругларга дузаламчы чыы-ры-биле акцияны эртип, ында турар уругларның чуратан чуруктарын садып, эрткен-дүшкен кижилерге кыйгырыгны кылган.

Байырлал хүнү бүргө, соок-сумаар болза-даа, ада-иелер ажы-төлу-биле байырланчыг хүнү кады үлежи, орайга дээр оюн-тоглааны көрүп, национал музейде экскур-сияны сонугарга, хөгжүм-шии теат-рынга эдегейжилериниң улуг гала-концертин көрүп дыштанганнар.

Айлаң МОНГУШ.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ тирттырган чуруктары.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ
тырттырган чуруктары.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

«Муниципалдыг албан дугайында» Тыва Республиканың
Хоойлузунга өскерилгелер кириеринин дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2009 чылдың март 18-те хүлээп алган

Төлээлекчилер палатазы 2009 чылдың апрель 21-де чүлдүз деп көргөн

1 чүүл

2000 чылдың январь 12-де № 389 «Муниципалдыг албан дугайында» («Шын», 2001 чылдың март 27-де; 2007 чылдың декабрь 17-де; 2008 чылдың сентябрь 4-те, декабрь 9-та; «Тувинская правда», 2001 чылдың март 29-та; 2003 чылдың июль 26-да; 2004 чылдың июнь 16-да; 2005 чылдың декабрь 30-де; 2008 чылдың август 21-де, декабрь 4-те) Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 1-ги чүүлдүн 1-ги пунктузун дараазында эдилге-биле бижир:

«1. Муниципалдыг албан дээрже Россия Федерациязының хамаатыларының, даштыкы күрүнелеринин – Россия Федерациязының делегей чергелиг керээзлеринин киржикчилеринин хамаатыларының муниципалдыг албанга турар эргелиг даштыкы хамаатыларга дүүштүр (моон ыңай – хамаатылар дээн) муниципалдыг албанның албан-дужаалдарында күш-ажыл керээзин (контрактызын) чарып ажилдаарын доктаамал үндезинде боттандырып турар профессионал ажил-чорудулгазы деп сөстүр.»;

2) 2-ги чүүлде:

а) 2-ги пункту дараазында эдилге-биле бижир:

«2. Муниципалдыг албанның албан-дужаалдарын Тыва Республиканың хоойлузу-биле бадыйлап турары Тыва Республиканың муниципалдыг албанының албан-дужаалдарының даңзызынга дүүштүр муниципалдыг хоойлу-дүрүм актылары-биле доктаадып тургузар.»;

б) 3-кү пунктуда «Дүрүмүнде» деп сөстү ап кааптар;

3) 6-гы чүүлдүн 2-ги пунктузунда «бо Хоойлу-биле көрдүнгөн онзагай чүүлдер-биле күш-ажыл дугайында Россия Федерациязының хоойлужудулгазының» деп сөстөрни «2007 чылдың март 2-де № 25-ФХ «Россия Федерациязында муниципалдыг албан дугайында» Федералдыг хоойлу-биле көрдүнгөн онзагай чүүлдер-биле кады күш-ажыл хоойлужудулгазының» деп сөстөр-биле солугур;

4) 7-ги чүүлдүн адаккы 7-ги пунктузунда «баш билер айтырыының» деп сөстөрни «эки билер» деп сөстөр-биле солугур;

5) 10-гу чүүлдүн 1-ги пунктузун дараазында эдилге-биле бижир:

«1. Муниципалдыг албан-хаакчы дээрже федералдыг хоойлуларга болгаш Тыва Республиканың хоойлуларынга дүүштүр тус чер бюджетинин акша-хөрөңгизинден төлээр акша шалың дээш, муниципалдыг албанның албан-дужаалдарының талазы-биле хүлээлгелерни муниципалдыг хоойлу-дүрүм актылары-биле тодараткан чурум езугаар күүседип турар хамааты болур.»;

б) 11-ги чүүлдүн 2-ги пунктузун дараазында эдилге-биле бижир:

«2. Тыва Республиканың муниципалдыг албан-хаакчызының хуу херээн долдурарын, Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчызының хуу херээн долдурары-биле доктааткан чурум езугаар боттандыраар.»;

7) дараазында уткалыг 12-ги чүүлдү немээр:

«12 чүүл. Тыва Республикада муниципалдыг албанның класстыг дужаалдары

1. Муниципалдыг албанның класстыг дужаалдарын (моон ыңай класстыг дужаалдар дээн) муниципалдыг албан-хаакчыларга муниципалдыг албанның албан-дужаалдарының бөлүктөрүнүн иштинге муниципалдыг албанның ажилдап турар албан-дужаалынга дүүштүр тыпсыр.

2. Муниципалдыг албанның дээди бөлүүнүн албан-дужаалдарында ажилдап турар муниципалдыг албан-хаакчыларга 1-ги, 2-ги азы 3-кү класстың чингине муниципалдыг чөвүлекчизи деп класстыг дужаалды тыпсыр.

3. Муниципалдыг албанның кол бөлүүнүн албан-дужаалдарында ажилдап турар муниципалдыг албан-хаакчыларга 1-ги, 2-ги азы 3-кү класстың муниципалдыг чөвүлекчизи деп класстыг дужаалды тыпсыр.

4. Муниципалдыг албанның башкарыкчы бөлүүнүн албан-дужаалдарында ажилдап турар муниципалдыг албан-хаакчыларга 1-ги, 2-ги азы 3-кү класстың муниципалдыг албанының чөвүлекчизи деп класстыг дужаалды тыпсыр.

5. Муниципалдыг албанның улуг бөлүүнүн албан-дужаалдарында ажилдап турар муниципалдыг албан-хаакчыларга 1-ги, 2-ги азы

3-кү класстың Тыва Республиканың муниципалдыг албанының референтизи деп класстыг дужаалды тыпсыр.

6. Муниципалдыг албанның биче бөлүүнүн албан-дужаалдарында ажилдап турар муниципалдыг албан-хаакчыларга 1-ги, 2-ги азы 3-кү класстың Тыва Республиканың муниципалдыг албанының секретары деп класстыг дужаалды тыпсыр.

7. Бо чүүл-биле көрдүнгөн класстыг дужаалдарны тыпсырының болгаш хевээр артырарының чурумун бо Хоойлука капсырылга езугаар тодардыр.

8. Муниципалдыг албанның ажилдап турар албан-дужаалының талазы-биле класстыг дужаал тыпсыр дугайында айтырыг шийтпир-леп турда, мергежил экзаменин чугула херек апарганда эрттирер, ынчалза-даа чылда бирден хөй эвес база үш чылда бирден эвээш эвес болур. Ол хуусаадан эрте ээлчег чок мергежил экзаменин муниципалдыг албан-хаакчының саналы-биле, класстыг дужаал тыпсырының дугайында ооң бижимел билдиришкни кириген хүнүнүн соонда, үш айдап орай эвээш, чорудуп болур.

9. Муниципалдыг албан-хаакчының мергежил экзаменин дужаалының чурумунун болгаш ооң билиинин, чаңчылдарының база мергежилдеринин (мергежил талазы-биле деңгелинин) талазы-биле үнелээринин чурумунун дугайында дүрүмнү муниципалдыг хоойлу-дүрүм актызы-биле бадыйлаар.»;

8) 13-кү чүүлдүн 2-ги кезээнин ийиги болгаш үшкү доктарын ап кааптар;

9) дараазында уткалыг 13' чүүлдү немээр: «13' чүүл. Муниципалдыг албанда сонуургалдар талазы-биле чөрүлдээлерни таарыштыр шийтпирлээр

1. Сонуургалдар талазы-биле чөрүлдээ дээрже, муниципалдыг албан-хаакчының хууда сонуургалы оларның албан-дужаал хүлээлгелерин чөптүг күүседиринге салдарлыг азы салдар чедирип болур база муниципалдыг албан-хаакчының хууда сонуургалының болгаш хамаатыларның, организацияларның, ниитилелдин, Россия Федерациязының, Тыва Республиканың, муниципалдыг тургузгунуң хоойлу езугаар сонуургалдарының аразында хамаатыларның, организацияларның, ниитилелдин, Россия Федерациязының, Тыва Республиканың, муниципалдыг тургузгунуң ол хоойлу езугаар сонуургалдарында хөра чедирип болур аргалыг чөрүлдээлер тывылдыраар азы тывылдырып болур байдал болур.

2. Муниципалдыг албан-хаакчының хууда сонуургалы дээрже, муниципалдыг албан-хаакчының албан-дужаалдар хүлээлгелерин күүседип турда орулгаларны акша, азы натура хевиринге, муниципалдыг албан-хаакчыга, ооң өг-бүлезинин кижигүннеринге азы бо Хоойлунун 14' чүүлүнүн 1-ги кезээнин 5-ки пунктузунда айтыкан кижилерге, а ол ышкаш муниципалдыг албан-хаакчының саң-хөө азы өске-даа хүлээлгелер талазы-биле холбаалыг хамаатыларынга азы организацияларынга орулгаларны дорт-ла материалдыг ажык хевиринге алырының аргазы болур.

3. Муниципалдыг албан-хаакчының хууда сонуургалы сонуургалдар талазы-биле чөрүлдээлерге чедирип болуру тыптып келгенин дугайында билип каан хөлезилекчинин төлээзи (ажыл берикчизи) сонуургалдар талазы-биле чөрүлдээни баш бурунгаар болдурбас азы таарыштыр шийтпирлээр талазы-биле муниципалдыг албанның ажилдап турар албан-дужаалындан ол муниципалдыг албан-хаакчыны сонуургалдар талазы-биле чөрүлдээни таарыштыраар үеде, муниципалдыг албанның ажилдап турар албан-дужаалындан халап турар үезинде эге шалың камгалап артырары-биле хостаарынга чедир хемчеглерни алыр эргелиг.

4. Сонуургалдар талазы-биле чөрүлдээни таарыштыр шийтпирлээр-биле тус черниң бот-башкарылга органынга, муниципалдыг тургузгунуң соңгулда комиссиязының аппаратында муниципалдыг хоойлу-дүрүм актызы-биле тодардып турар чурум езугаар, сонуургалдар талазы-биле чөрүлдээни таарыштыр шийтпирлээр-биле комиссияларны тургузуп болур.»;

10) 14-кү чүүлдү дараазында эдилге-биле бижир:

«14 чүүл. Муниципалдыг албан-хаакчының кол хүлээлгелери

1. Муниципалдыг албан-хаакчы:

1) Россия Федерациязының Конституциязын, федералдыг конституция хоойлуларын, федералдыг хоойлуларны, Россия Федера-

циязының өске-даа нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларын, Тыва Республиканың Конституциязын, Тыва Республиканың хоойлуларын болгаш өске-даа нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларын, муниципалдыг тургузгунуң уставын база өске-даа муниципалдыг хоойлу-дүрүм актыларын сагыыр болгаш оларның күүселдезин хандыраар;

2) албан-дужаал инструкциязынга дүүштүр албан-дужаал хүлээлгелерин күүседир;

3) албан-дужаал хүлээлгелерин күүседип тура, хамаатыларын база организацияларын эргелерин болгаш хоойлу езугаар сонуургалдарын сагыыр;

4) тус чер бот-башкарылга органында, муниципалдыг тургузгунуң соңгулда комиссиязының аппаратында доктааттыгнан иштиги күш-ажыл сагылга-чурумунун дүрүмүн, албан-дужаал инструкциязын, албан-ажыл медээлери-биле ажил чурумун сагыыр;

5) албан-дужаал хүлээлгелерин болур-чогуру-биле күүседиринин эргежок чугула мергежил деңгелин тудар;

6) күрүнө чажыдын тургузуп турар болгаш өске-даа федералдыг хоойлулар-биле камгалап турар медээлери, а ол ышкаш албан-дужаал хүлээлгелеринин күүселдези-биле холбаштыр аңаа дыңнадып каан медээлери, ооң иштинде хамаатыларын хуу амыдыралынга болгаш кадыкшылынга хамааржып турар азы оларның ат-алдарынга болгаш арын-нүүрүнге дээп турар медээлери чарлап таратпас;

7) күрүнениң болгаш муниципалдыг эт-хөрөңгини, ооң иштинде аңаа албан-дужаал хүлээлгелерин күүседир-биле берген эт-хөрөңгини камнаар;

8) Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле көрдүнгөн, бодунуң болгаш өг-бүлезинин кижигүннеринин дугайында медээлери, а ол ышкаш оларның алган орулгаларының болгаш аңаа үндүрүг онаар объектилер болуп турар өнүч эргезинге хамааржып эт-хөрөңгизинин, эт-сеп янзылыг хүлээлгелеринин дугайында медээлери доктааттыгнан чурум езугаар бээр;

9) хөлезилекчинин төлээзинге (ажыл берикчизинге) Россия Федерациязының хамаатызы болурундан үнгөн хүнде, Россия Федерациязының хамаатызы болурундан үнгенин дугайында азы даштыкы күрүнениң хамаатызы эргени алган хүнде, даштыкы күрүнениң хамаатызы эргени алганының дугайында дыңнадыр;

10) федералдыг хоойлулар-биле, бо Хоойлу-биле доктааттыгнан кызыгаарлаашкыннары сагыыр, хүлээлгелерни күүседир, хоруушкуннары уревес;

11) хөлезилекчинин төлээзинге (ажыл берикчизинге) албан-дужаал хүлээлгелерин күүседип турда, сонуургалдар чөрүлдээзинге чедирип болур хире бодунуң хууда сонуургалының дугайында дыңнадыр база ындыг хевирлиг чөрүлдээни баш бурунгаар болдурбазының талазы-биле хемчеглерни алыр.

2. Муниципалдыг албан-хаакчы аңаа дааскан чөптүг эвес даалгаларны күүседир эргези чок. Чогуур удуртукчу муниципалдыг албан-хаакчының саналы-биле чөптүг эвес болуп турар даалганы ап тура, муниципалдыг албан-хаакчы даалга берген удуртукчу ол даалганы дүрүмге дүүшпезин, ол даалганы күүседип турда, федералдыг хоойлуларын болгаш өске-даа Россия Федерациязының нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларының, Тыва Республиканың хоойлуларын болгаш өске-даа нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларының, муниципалдыг хоойлу-дүрүм актыларының дүрүмнери хажыттынып болурун, оларны айтканы-биле удуртукчу барымдааны бижимел хевирге бээр ужурулг. Удуртукчун ол даалгазы бадыйкаттыгнан таварылгада, муниципалдыг албан-хаакчы ону кылырындан бижимел хевирге ойталаар хүлээлгелиг. Муниципалдыг албан-хаакчы чөптүг эвес даалганы күүсеткен таварылгада база ол даалганы берген удуртукчу Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр харысалгага онаажыр.»;

11) дараазында уткалыг 14' чүүл-биле немээр:

«14' чүүл. Муниципалдыг албан-биле холбашкы кызыгаарлаашкыннар

Хамаатыны муниципалдыг албанга хүлээп ап болбазының база муниципалдыг албан-хаакчының муниципалдыг албанга туруп болбазының дараазында таварылгалары:

1) хоойлу езугаар күштүг болуп кирген судун шийтпир-биле ону харысалга онаап болбас азы харысалга онаап болуру кызыгаарлыг деп санаан;

2) хоойлу езугаар күштүг болуп кирген судун шийткел-биле ону муниципалдыг албанын албан-дужаал талазы-биле албан-дужаал хүлээлгелерин күүседир аргазы чок болуп турар кеземчеге шийткен;

3) күрүнө чажыдын болгаш өске-даа

федералдыг хоойлулар-биле камгалап турар чажытты тургузуп турар медээлерге, бир эвес хамаатының кордап турары муниципалдыг албанның албан-дужаал талазы-биле албан-дужаал хүлээлгелерин күүседир, азы муниципалдыг албан-хаакчының ээлеп турары муниципалдыг албанын албан-дужаалы ындыг медээлер ажыглаары-биле холбашкан таварылгада, чөпшээрел долдурарының чурумун эртеринден ойталаан;

4) муниципалдыг албанче киреринге азы ону эртеринге шаптыктап турар болгаш медицина албан черинин түнели-биле бадыйкап турар аарыгының бары. Диспансеризация эртеринин чурумун, ындыг аарыгларын сан-даңзызын болгаш медицина албан черлеринин түнелдеринин хевирин Россия Федерациязының Чазаның күүсекчи эрге-чагыргазының төлээлтирген федералдыг органы доктаадып тургузар;

5) муниципалдыг албан-хаакчы-биле чоок төрөл азы куда-хувагай (ада-иези, ашаа-кадайы, уруглары, акылары, угбалары, а ол ышкаш ашак-кадайың акылары, угбалары, ада-иези база уруглары), бир эвес муниципалдыг албанның албан-дужаалыга ажилдаары оларның кайы-бирээзи өскезинге дорт чагыртыры-биле азы контролонда турары-биле холбашкан;

6) Россия Федерациязының хамаатызы болурун соксаткан, даштыкы хамааты муниципалдыг албанга турар эргелиг болганы-биле даштыкы күрүнениң – Россия Федерациязының делегей чергелиг керээзинин киржикчизинин эргезин соксаткан, даштыкы күрүнениң хамаатызы эргени садып алган, чок-ла болза чурттаар эргелиг шынзылганы азы даштыкы күрүнениң девискээринге Россия Федерациязының хамаатызының доктаамал чурттаар эргезин бадыйкап турар, даштыкы күрүнениң хамааты эргелиг Россия Федерациязының хамааты муниципалдыг албанга турар эргелиг болганы-биле Россия Федерациязының делегей чергелиг керээзинин киржикчизи болбайн турар өске-даа документи алган;

7) кажан даштыкы хамааты муниципалдыг албанга туруп болур эргелиг болганы-биле муниципалдыг албан-хаакчы даштыкы күрүнениң – Россия Федерациязының делегей чергелиг керээзинин киржикчизи хамааты болган таварылгадан аңгыда, даштыкы күрүнениң (даштыкы күрүнелеринин) хамааты эргези бар;

8) муниципалдыг албанче кирип тургаш, меге документи азы көзүлдүр-ле меге медээлер кириген;

9) бо Хоойлу-биле доктааттыгнан медээлери кирибээ азы орулгаларының, эт-хөрөңгизинин болгаш эт-сеп янзылыг хүлээлгелеринин дугайында көзүлдүр-ле меге медээлер кириген таварылгада.

12) 15-ки чүүлде:

а) 1-ги пункту дараазында эдилге-биле бижир:

«1. Муниципалдыг албанны эртери-биле холбаштыр муниципалдыг албан-хаакчыга дараазында чүүлдер хоруглуг:

1) коммерция организациязының башкарыкчы органынын, бир эвес федералдыг хоойлулар-биле өске чүүл көрдүмүз азы федералдыг хоойлуларга база Тыва Республиканың хоойлуларынга дүүштүр аңаа муниципалдыг хоойлу-дүрүм актылары-биле доктааттыгнан чурум езугаар ол организацияны эргелеп-башкарынга киржирин дагындырбаан болза, кижигүнү болуп турары;

2) дараазында таварылгада муниципалдыг албанның албан-дужаалыга ажилдаары:

а) Россия Федерациязының күрүнө албан-дужаалыга чок-ла болза, Тыва Республиканың күрүнө албан-дужаалыга соңгуткан азы томуйлаткан, а ол ышкаш күрүнө албанының албан-дужаалыга томуйлаткан таварылгада;

б) муниципалдыг албан-дужаалга соңгуткан азы томуйлаткан;

в) профэвилел органынга төлевирлиг соңгулдалыг албан-дужаалга, ооң иштинде тус чер бот-башкарылга органында, муниципалдыг тургузгунуң соңгулда комиссиязының аппаратында тургустунган эге профэвилел организациязының соңгулдалыг органында соңгуткан;

3) сайгарлыкчы ажил-чорудулганы кылган;

4) муниципалдыг албанның албан-дужаалында ажилдап турар тус чер бот-башкарылга органында, муниципалдыг тургузгунуң соңгулда комиссиязында үш дугаар кижилеринин херектеринин талазы-биле бүзүреттирген азы төлээлекчи болуп, чок-ла болза, бир эвес федералдыг хоойлулар-биле өске чүүл көрдүмүз болза, дорт-ла аңаа чагырткан азы контролонда турар;

5) албан-дужаал байдалы-биле холбаш-

тыр азы албан-дужаал хүлээлгелерин күүседири-биле холбаштыр хамаатылардан болгаш юридиктиг эргелиг албан черлеринден шаңнал алган (белектер, акша шаңналы, чээлиер, ачы-дузалар, чалгаа чазар, дыш-танырының хөлезини, транспорт чарыгдалдары, өске-даа шаңналдар). Муниципалдыг албан-хаакчының протокол тургузар хемчеглер-биле, албан-ажыл сургакчылаашкыны-биле база өске-даа албан езузунун хемчеглери-биле холбаштыр алган белектерин муниципалдыг өңчү кылдыр санаар болгаш Россия Федерациязының Хамааты кодекизи-биле доктааттыг таварылгалардан аңгыда, оон муниципалдыг албанның албан-дужаалында ажылдап турар тус черниң бот-башкарылга органының, муниципалдыг тургузугнун соңгулда комиссиязынга акт езугаар дамчыдар;

6) тус чер бот-башкарылга органының, муниципалдыг тургузугнун соңгулда комиссиязының тус чер бот-башкарылга органы-биле, өске муниципалдыг тургузугларның соңгулда комиссиялары-биле, а ол ышкаш күрүне эрге-чагырга органы-биле база даштыкы күрүнелеринин, делегей чергелиг болгаш даштыкы коммерция эвес организациялар-биле дугуржулга езугаар удур-дидир харылзаа үндезининге боттандырып турар сургакчылаашкыннардан аңгыда, хамаатыларның болгаш юридиктиг эргелиг албан черлеринин акша-хөреңгизи-биле сургакчылаашкынче үнер;

7) албан-дужаал хүлээлгелерин күүседири-биле холбашпаан сорулгаларга материал-техниктиг, саң-хөө болгаш өске-даа хандырылганың акша-хөреңгизин, өске муниципалдыг эт-хөреңгини ажылгаар;

8) муниципалдыг албан-биле холбашпаан сорулгаларга федералдыг хоойлуларга дүүштүр чажыт шынарлыг медээлерге хамаарыштырган азы албан-дужаал хүлээлгелерин күүседири-биле холбаштыр аңаа билдингир болуп турар албан-ажыл медээлерин чарлап тарадыр азы ажылгаар;

9) тус чер бот-башкарылга органының, муниципалдыг тургузугнун соңгулда комиссиязының болгаш оларның удуртукчуларының ажыл-чорудулгазынга хамаарыштыр, бир эвес ол оон албан-дужаал аайы-биле хүлээлгезинче кирбейн турар болза, хөй чон мурнунга чүве чугаалаан, бодунун бодалын азы үнелелин, оон иштинде массалыг информация чепсектеринге чугаалаан;

10) муниципалдыг тургузугнун баштыңының бижимел чөпшээрели чокка, даштыкы күрүнелеринин, делегей чергелиг организацияларның хүндүлел бижиктерин база тускай аттары (эртем аттарындан аңгыда) хүлээп алыр;

11) соңгулда мурнунун суртаалынга, а ол ышкаш референдум айтырыгларының талазы-биле суртаал ажылынга албан-дужаал байдалының артык эргезин ажылгаар;

12) политиктиг партияларның, шажын болгаш өске-даа хөй-ниити каттыжышкыны-нарының сонуургалдарына бодунун албан-дужаал байдалын ажылгаар, а ол ышкаш муниципалдыг албан-хаакчы кылдыр айыттыг каттыжышкыннарга хамаарыштыр хөйүн мурнунга чүве чугаалаар;

13) тус чер бот-башкарылга органына, өске-даа муниципалдыг органнарга политиктиг партияларның, шажын болгаш өске-даа хөй-ниити каттыжышкынының структураларын тургузар (профэвилелдерден, а ол ышкаш хоочуннар болгаш өске-даа хөй-ниити бот-тыынгыр органнардан аңгыда) азы айыттыг структураларны тургузарына дузалаар;

14) күш-ажылчы маргылдааларны таарыштыр шийтпирлээр сорулгалар-биле албан-дужаал хүлээлгелерин күүседириг соксадыр;

15) башкарылга, ажаал-тежээл азы хайгаарал чөвүлелдеринин органнарының, өске даштыкы коммерция эвес чазакка хамаарышпас организацияларның болгаш бир эвес Россия Федерациязының делегей чергелиг керээзи-биле азы Россия Федерациязының хоойлужулгазы-биле өске чүүл көрдүмзүн болза, Россия Федерациязының девискээринде оларның ажылдап турар структурлуг иштиги кезектеринин органының составынче кирер;

16) хөлезилекчинин төлээзинин (ажыл берикчинин) бижимел чөпшээрели чокка, даштыкы күрүнелеринин, делегей чергелиг болгаш даштыкы организацияларның, даштыкы хамаатыларның база хамааты эрге чок кижилеринин акша-хөреңгизи-биле акшаландырып турар, бир эвес Россия Федерациязының делегей чергелиг керээзи-биле азы Россия Федерациязының хоойлужулгазы-биле өске чүүл көрдүмзүн болза, төлевирлиг ажыл-чорудулга кылыры хоруглуг;

б) дараазында уткалыг 2' пункту-биле немээр:

«2'. Бир эвес керээ-биле тус чер чагыргазының баштыңының албан-дужаалын ээлеп турар муниципалдыг албан-хаакчының үне-

лиг саазыннар, акциялар-биле (организацияларның эге капиталында киржилгези үлгү-биле) орулга эккеп турар чери сонуургалдар чөрүлдээзинге чедирип болур таварылгада, ол аңаа хамааржыр үнелиг саазыннарын, акцияларын (организацияларның эге капиталында киржилгези үлгү) Россия Федерациязының хоойлужулгазынга дүүштүр бүзүредикчи эргелелче дамчыдар хүлээлгелиг»;

13) 16-гы чүүлдү дараазында эдилге-биле бижир:

«16 чүүл. Муниципалдыг албан-хаакчының орулгаларының дугайында, эт-хөреңгизинин болгаш эт-сеп янзылыг хүлээлгелеринин дугайында медээлер

1. Муниципалдыг албанга кирип тура, хамааты, а ол ышкаш муниципалдыг албан-хаакчы, чылдың-на отчет берген чылдың соонда чылдың апрель 30-ден орай эвесте, хөлезилекчинин төлээзинге (ажыл берикчининге) орулгаларының, эт-хөреңгизинин дугайында медээлерни бээр хүлээлгелиг. Айыттыг медээлерни Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчыларының орулгаларының, эт-хөреңгизинин болгаш эт-сеп янзылыг хүлээлгелеринин дугайында медээлерни бээринин доктааттыг чуруму-биле болгаш хевиринге бээр.

2. Муниципалдыг албан-хаакчының бо чүүлге дүүштүр кирип турар орулгаларының, эт-хөреңгизинин болгаш эт-сеп янзылыг хүлээлгелеринин дугайында медээлери, бир эвес федералдыг хоойлулар-биле оларны күрүне чажыдынга база өске-даа федералдыг хоойлу-биле камгалар турар чажытка хамаарыштырбаан болза, чажыт шынарлыг медээлер болур.

3. Муниципалдыг албан-хаакчының орулгаларының дугайында, эт-хөреңгизинин болгаш эт-сеп янзылыг хүлээлгелеринин дугайында медээлерни оон төлевирлер кылып шыдаар шинээн тодардыры-биле азы доктаадыры-биле чүдүлге азы өске хөй-ниити каттыжышкыннарының, өске-даа организацияларның база ол ышкаш хууда кижилеринин фондуларынче өргүлдери (дадывырларны) дорт азы дооразындан кирир хевирге чыыры-биле ажылгаарын болдуруп болбас.

4. Өске муниципалдыг албан-хаакчыларын орулгаларының, эт-хөреңгизинин болгаш эт-сеп янзылыг хүлээлгелеринин дугайында медээлерни чарлап тарадырынга азы Россия Федерациязының хоойлужулгазы-биле көрдүмзүн сорулгаларга ол медээлерни ажылгаанынга буруулуг муниципалдыг албан-хаакчы Россия Федерациязының хоойлужулгазынга дүүштүр харысалгага онаажыр»;

14) 18-ки чүүлдү 3-кү пунктузун ап кааптар;

15) 20-ги чүүлдү 1 болгаш 2-ги пунктларын дараазында эдилге-биле бижир:

«1. Муниципалдыг албан-хаакчының күш-ажылын төлээрин оон муниципалдыг албанга ажилдап турар албан-дужаалыга дүүштүр, муниципалдыг албан-хаакчының шалыңындан, а ол ышкаш ай санының болгаш Тыва Республиканың хоойлузу-биле тодараттынар өске-даа немелде төлевирлерден тургустунар эге шалың хевиринге төлээр.

2. Тус черниң бот-башкарылга органы муниципалдыг албан-хаакчыларның күш-ажыл төлевиринин хемчээлин болгаш байдалдарын боттары тускай тодардыр. Эге шалыңын хемчээлин, а ол ышкаш ай санының болгаш өске-даа немелде төлевирлеринин хемчээлин база оларны төлээринин чурумун Россия Федерациязының хоойлужулгазынга болгаш Тыва Республиканың хоойлужулгазынга дүүштүр чогуур муниципалдыг тургузугнун Төлээлекчилер хуралының үндүрүп турары муниципалдыг хоойлудүрүм актылары-биле доктаадып тургузар»;

16) 21-ги чүүлдү 1-ги пунктузун дараазында эдилге-биле бижир:

«1. Муниципалдыг албан-хаакчыга үргүлчүлүд 30 календарлыг хонук чыл санының кол төлевирлиг шөлээзин, 1993 чылдың февраль 19-та № 4520-1 «Кыдыкы Соңгу чүк районнарында болгаш аңаа деңнештирген черлерде ажилдап база чурттап турар кижилерге күрүне магадылалдарының болгаш компенсацияларының дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузунга дүүштүр Кыдыкы Соңгу чүк районнарынга ажилдааны дээш, үргүлчүлүд 24 календарлыг хонук, Кыдыкы Соңгу чүк районнарынга деңнештирген черлерге ажилдааны дээш, үргүлчүлүд 16 календарлыг хонуктун чыл санының немелде төлевирлиг шөлээзин, а ол ышкаш бо чүүлдү 2-ги пунктузунга дүүштүр хөй чылдарда ажилдааны дээш чыл санының немелде төлевирлиг шөлээзин доктаадыр»;

17) 23-кү чүүлдү 1-ги пунктузунун ийги абазында «күш-ажыл талазы-биле ажыл-чорудулганың өске үелери-биле федералдыг хоойлуларга дүүштүр боттандырар» деп сөстөрнү «күш-ажыл талазы-биле ажыл-чорудулганың өске-даа үелерин Тыва Республиканың хоойлузунга дүүштүр боттандырар» деп сөстөр-биле солуур;

18) 24-кү чүүлде:

а) 2-ги пунктузун бирги абазын күжүн чидирген деп санаар;

б) 3-кү пункту «ажылга тургустунарының аргазы чок турда» деп сөстөрнү немээр;

19) 25-ки чүүлдү 3-кү пунктузунун адакы 2-ги пунктузунда «Россия Федерациязының Чазаа» деп сөстөрнү «Россия Федерациязының Чазаның күүсекчи эрге-чагыргазының төлээлеттирген федералдыг органы» деп сөстөр-биле солуур;

20) 26-гы чүүлдү 3-кү пунктузунун бешки абазында «актылары-биле» деп сөске «төлээлекчи органның» деп сөстөрнү немээр;

21) 29-кү чүүлдү дараазында эдилге-биле бижир:

«29 чүүл. Муниципалдыг албан-хаакчы-биле күш-ажыл керээзин күш чок болдурарының үндезинери

1. Россия Федерациязының Күш-ажыл кодекизи-биле көрдүнгөн күш-ажыл керээзин күш чок болдурарының үндезинеринден аңгыда, муниципалдыг албан-хаакчы-биле күш-ажыл керээзин хөлезилекчинин төлээзинин (ажыл берикчининин) эгелекчи саналы-биле дараазында таварылгаларда күш чок болдурган бооп болур:

1) муниципалдыг албанның албан-дужаалыга ажылдаары-биле доктааттыг аңгыдыкы назы четкен;

2) Россия Федерациязының хамаатызы болур эргезин соксаткан, даштыкы хамааты муниципалдыг албанга турар эргелиг болганы-биле даштыкы күрүнениң — Россия Федерациязының делегей чергелиг керээзинин

киржикчинин эргезин соксаткан, даштыкы күрүнениң хамаатызы эргени садып алган, чок-ла болза чурттаар эргелиг шынзылганы азы даштыкы күрүнениң девискээринге Россия Федерациязының хамаатызының доктаамал чурттаар эргезин бадыткап турар, даштыкы күрүнениң хамааты эргелиг Россия Федерациязының хамаатызы муниципалдыг албанга турар эргелиг болганы-биле Россия Федерациязының делегей чергелиг керээзинин киржикчизи болбайн турар, өске-даа документи алган;

3) муниципалдыг албан-биле холбашкан база бо Хоойлунун 14' база 15 чүүлдери-биле доктааттыг кызыгаарларны болгаш хоруушкуннары сагываан таварылгада.

2. Муниципалдыг албанның албан-дужаалын ээлеп ажылдаары-биле доктааткан эң ындыкы назы четкен муниципалдыг албан-хаакчыларының муниципалдыг албанга турарының хуусаазын узадырын чөпшээр турар. Муниципалдыг албан-хаакчының муниципалдыг албанга турарының хуусаазын чаңгыс удаа узадырын бир чылдан хөй эвес кылдыр чөпшээрээр».

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүндүн эгелээш, он хонук эртерге, күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

№ 1291 УХ-11

2009 чылдың май 4

«Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының айтырыгларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун 13 база 34 чүүлдеринге өскерилгелер кириеринин дугайында

Хоойлужулга палатазы 2009 чылдың март 18-те хүлээп алган

Төлээлекчилер палатазы 2009 чылдың апрель 21-де чүлдүз деп көргөн

1 чүүл

2006 чылдың апрель 21-де № 1739 УХ-1 «Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының айтырыгларының дугайында» («Шын», 2006 чылдың май 11-де, июль 11-де; 2008 чылдың сентябрь 2-де; «Тувинская правда», 2006 чылдың август 2-де; 2007 чылдың июль 31-де; 2008 чылдың август 26-да) Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 13-кү чүүлдү дараазында эдилге-биле бижир:

«13 чүүл. Орулгалар дугайында, эт-хөреңги болгаш эт-сеп янзылыг хүлээлгелер дугайында медээлерни бээр

1. Россия Федерациязының нормативтиг хоойлу-дүрүм актылары-биле доктааттыг даңзыже кириген хамааты албанының албан-дужаалын ээлеп ажылдаары-биле кордап турар хамааты, а ол ышкаш Россия Федерациязының нормативтиг хоойлу-дүрүм актылары-биле доктааттыг даңзыже кириген хамааты албанының албан-дужаалын ээлеп турар хамааты албан-хаакчы, чылдың-на отчет берген чылдың соонда чылдың апрель 30-ден орай эвесте, хөлезилекчинин төлээзинге боттарының орулгаларының, эт-хөреңгизинин болгаш эт-сеп янзылыг хүлээлгелеринин дугайында, а ол ышкаш бодунун өг-бүлезинин кижигүннеринин орулгаларының дугайында, эт-хөреңгизинин болгаш эт-сеп янзылыг хүлээлгелеринин дугайында медээлерни бээр.

2. Россия Федерациязының нормативтиг хоойлу-дүрүм актылары-биле доктааттыг даңзыже кириген хамааты албанының албан-дужаалын ээлеп ажилдап турар хамааты албан-хаакчы хамааты албан-хаакчызының база оон өг-бүлезинин кижигүннеринин орулгаларының, эт-хөреңгизинин болгаш эт-сеп янзылыг хүлээлгелеринин дугайында медээлерни бээринин дугайында дүрүмү «Россия Федерациязының күрүнениң хамааты албанының дугайында» Федералдыг хоойлунун 20-ги чүүлүнүн негелделерин өөренип көрбүшaan, Тыва Республиканың Чазаның нормативтиг хоойлу-дүрүм актызы-биле бадылаар.

3. Бо чүүлге дүүштүр хамааты албан-хаакчызының берип турары орулгаларының дугайында, эт-хөреңгизинин болгаш эт-сеп янзылыг хүлээлгелеринин дугайында медээлери, бир эвес федералдыг хоойлу-биле оларны күрүне чажыдып тургузуп турар медээлерге хамаарыштырбаан болза, чажыт янзылыг медээлер болур.

4. Хамааты албан-хаакчының база оон өг-бүлезинин кижигүннеринин орулгаларының дугайында, эт-хөреңгизинин болгаш эт-сеп янзылыг хүлээлгелеринин дугайында медээлерни хамааты албан-хаакчының төлевирлер кылып шыдаар шинээн база оон өг-бүлезинин кижигүннеринин төлевирлер кылып шыдаар шинээн тургузары-биле азы

доктаадыры-биле хөй-ниитинин азы чүдүлге каттыжышкыннарының, өске-даа организацияларның, а ол ышкаш хууда кижилеринин фондуларынга өргүлдери (дадывырларны) дорт азы дооразындан кирир хевирге чыыры-биле ажылгаарын болдуруп болбас.

5. Хамааты албан-хаакчызының база оон өг-бүлезинин кижигүннеринин орулгаларының дугайында, эт-хөреңгизинин болгаш эт-сеп янзылыг хүлээлгелеринин дугайында медээлерни тарадырынга азы ол медээлерни федералдыг хоойлулар-биле көрдүмзүн сорулгаларга ажылгаарыга буруулуг болган кижилер федералдыг хоойлужулгага дүүштүр харысалгага онаажыр.

6. Россия Федерациязының нормативтиг хоойлу-дүрүм актылары-биле доктааттыг даңзыже кириген хамааты албанының албан-дужаалын ээлеп ажылдап турар хамааты албан-хаакчызының база оон өг-бүлезинин кижигүннеринин орулгаларының, эт-хөреңгизинин болгаш эт-сеп янзылыг хүлээлгелеринин дугайында медээлерин шыннын болгаш четче бүрүнүн хынаарын 2008 чылдың декабрь 25-те № 273-ФХ «Коррупцияга удур демисел дугайында» Федералдыг хоойлу-биле база Россия Федерациязының өске-даа нормативтиг хоойлу-дүрүм актылары-биле доктааттыг чурум езугаар боттандырар.

7. Бо чүүлде хамааты албан-хаакчызының өг-бүлезинин кижигүннерин ашаа (кадайы) база назы четпээн уруглары деп билип алза эки»;

2) 34-кү чүүлге дараазында уткалыг 3-кү кезекти немээр:

«3. Хамааты албан-хаакчыларын өскээр шилчидери көрдүнүп турар хамааты албанының албан-дужаалдарының даңзызын база хамааты албан-хаакчыларының өскээр шилчиринин чурумун Россия Федерациязының Президентизи бадылаар».

2 чүүл

1. Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүндүн эгелээш, он хонук эртерге, күштүг болур.

2. 2009 чылда Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчылары 2008 чылда боттарының орулгаларының, эт-хөреңгизинин болгаш эт-сеп янзылыг хүлээлгелеринин дугайында медээлерни, бо Хоойлунун күштүг болуп кирер хүнүнге чедир күштүг болуп турар эдилгезинге, 2006 чылдың апрель 21-де № 1739 УХ-1 «Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының айтырыгларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун 13-кү чүүл-биле көрдүнгөн чурум езугаар бээр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

№ 1298 УХ-11

2009 чылдың май 4

**«2009 чылда болгаш 2010 база 2011 чылдарның планның үзінде
Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында» Тыва
Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириериниң
дугайында**

*Хоойлузудулга палатазы 2009 чылдың май 15-те хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2009 чылдың май 20-де чүлдүз деп көргөн*

1 чүүл

2008 чылдың декабрь 31-де № 1187 УХ-II «2009 чылда болгаш 2010 база 2011 чылдарның планның үзінде Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында» («Тувинская правда», 2008 чылдың декабрь 31-де; «Шын», 2009 чылдың январь 1-де) Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни кириер:

- 1) 1-ги чүүлдүн 1-ги кезээнде:
 - а) 1-ги пунктуда «13172201,5» деп саннарны «14282165,3» деп саннар-биле солугур;
 - б) 2-ги пунктуда «13206388,1» деп саннарны «14627791,9» деп саннар-биле солугур;
 - в) 3-кү пунктуда «34186,6» деп саннарны

- «345626,6» деп саннар-биле солугур;
- 2) 5-ки чүүлдүн 2-ги кезээнде «2284802,7» деп саннарны «2583084,6» деп саннар-биле солугур;
- 3) 8-ки чүүлде:
 - а) 1-ги кезээнде: бирги абзацта «5804931,7» деп саннарны «5890692,9» деп саннар-биле солугур;
 - 2-ги пунктуда «416098» деп саннарны «496488,2» деп саннар-биле солугур;
 - 3-кү пунктуда «3718719,7» деп саннарны 3722090,7» деп саннар-биле солугур;
 - дараазында уткалыг 5-ки пунктуну немээр:
 - «5) 2000,0 муң рубль түңге өске-даа

бюджеттер дашкаар трансферттер.»;

б) 3-кү кезээнд дараазында эдилге-биле бижири:

«3. 2009 чылда Тыва Республиканың Саңхөө яамызының «Бюджеттер аразының трансферттери» деп кезээ-биле көрдүнген бюджет акшаландырылышкынарның иштинде 2000 муң рубль түңгү республика бюджетиниң акша-хөреңгизин тус чер бот-башкарылга органнының ажил-чорудулгазының үре-түннелдиг көргүзүглериниң эн эки болурун чедип алырынга дуза көргүзери-биле база (азы) чедишкенин деткири-биле чорудар, Тыва Республиканың Чазааның бадылааны Дүрүмге дүүштүр, муниципалдыг районнарның (хоорай округтарының) бюджеттер аразына хуваар кылдыр доктаадып тургузар.»;

4) дараазында уткалыг 14¹ чүүлду немээр: «14¹ чүүл

Бо Хоойлуга 32-ги капсырылга езугаар, 2009 чылда чурттаар чер рыногунга идиг бээр эргежогун барымдаалааш, озал-ондактыг

чуртталга бажыңнарының фондузундан хамаатыларны көжүрер талазы-биле хемчеглерни хандыраарыга бюджет акшаландырылышкынарның үлелгезин бадылаар.»;

5) дараазында уткалыг 14² чүүлду немээр: «14² чүүл

Бо Хоойлуга 33-кү капсырылга езугаар, 2009 чылда федералдыг бюджеттен кирген акша-хөреңгизин үлелгезин бадылаар.»;

6) үстүндө айыткан Хоойлуга 1, 4, 6, 8, 10, 12, 14, 18, 20 база 30-ги капсырылгаларны чаа эдилге-биле бижири (кошкан);

7) үстүндө айыткан Хоойлуга 32-ги база 33-кү капсырылгаларны немээр (кошкан).

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езугу-биле парлаан хүнүнден эгелеп күштүг болур.

**Тыва Республиканың Чазааның
Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.**

*Кызыл хоорай
№ 1470 УХ-II
2009 чылдың май 27.*

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

**2008 чылда мурнады боттандыраар национал төлевилелдерниң кол
угланышкынарның боттандырылганының түңнелдерин
өөренип көргени-биле Тыва Республиканың муниципалдыг
районнарының, хоорай округтарының социал-экономика
хөгжүлдээниң көргүзүглериниң талазы-биле каттыштырган
рейтингизиниң дугайында**

2009 чылдың март 25-те № 115 Кызыл хоорай

Республиканың муниципалдыг районнарының, хоорай округтарының тус чер бот-башкарылга органнының ажилының дээштин бедидеринге идиг бээр сорулгалар-биле Тыва Республиканың Чазааның ДОКТААДЫРЫ болза:

1. 2008 чылда мурнады боттандыраар национал төлевилелдерниң кол угланышкынарның боттандырылганының түңнелдерин өөренип көргени-биле Тыва Республиканың муниципалдыг районнарының, хоорай округтарының социал-экономика хөгжүлдээниң көргүзүглериниң талазы-биле кириген каттыштырган рейтингизин бадылаар.

2. Чаа-Хөл кожуунунң чагыргазына (Тюлюш):

- Ак-Туруг база Шанчы суурларда фельдшер-акушер пункттарын ажылгалче кириерин дүргедерин;

- чаш болгаш бичии уругларның өлүр чоруунга удур хемчег алыр талазы-биле ажылды идепкейжидерин;

- кожуун девискээринге дилип каан ыяш бүдүрүлгезин улгаттыраар талазы-биле хемчеглерни хүлээп алырын;

- кем-херек үлгедиишкенинниң деңнелин чавызадыр сорулгалар-биле кожуунун суурларынга эки тура улусчу дружиналарның ажилын күштелдирерин сүмелээр.

3. Тес-Хем кожуунунң чагыргазына (Орус-оол):

- транспорт болгаш чер үндүрүүнүн талазы-биле чедир төлевээр дудагалдарны эвээжидер хемчеглерни хүлээп алырын;

- ажыл чок чоруктуң деңнелин кудуладыр

сорулгалар-биле «2009-2011 чылдарда Тес-Хем кожуунга биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукту деткири база хөгжүдери» деп муниципалдыг тускай сорулгалыг программаны боттандыраарын идепкейжидерин;

- чаш болгаш бичии уругларның өлүр чоруунга удур хемчеглерни хүлээп алырын сүмелээр.

4. Барыын-Хемчик кожуунунң чагыргазына (Идам-Сюрюн):

- ажыл-чорудулганың чамдык хевирлеринге база чаңгыс аай көдээ ажыл-агый үндүрүүнге онааган орулгага чаңгыс аай үндүрүт талазы-биле;

- чедир төлевээр дудагалдарны эвээжидер хемчеглерин хүлээп алырын;

- ажыл чок чоруктуң болгаш кем-херек үлгедиишкенинниң деңнелин чавызадыр сорулгалар-биле «Барыын-Хемчик кожуунга биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукту деткири болгаш хөгжүдери» база «2009-2012 чылдарда Барыын-Хемчик кожуунга хоойлу-дүрүм үрээр чоруктарның профилактиказының» дугайында муниципалдыг тускай сорулгалыг программаларны боттандыраарын идепкейжидерин сүмелээр.

5. Бо доктаалды «Шын» база «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

6. Бо доктаалдың күүселдээ дээш контрольду Тыва Республиканың Чазааның Аппаратының девискээр хөгжүлдээниң болгаш тус чер бот-башкарылга органны-биле удур-дедир ажыл чорудар эргелелге дагзыр.

**Тыва Республиканың Чазааның
Даргазының бирги оралакчызы С. ТЕН.**

*2009 чылдың март 25-те № 115 Тыва Республиканың
Чазааның доктаалы-биле бадылаан*

**2008 чылда мурнады боттандыраар национал төлевилелдерниң кол
угланышкынарның боттандырылганының түңнелдерин өөренип
көргени-биле Тыва Республиканың муниципалдыг районнарының, хоорай
округтарының социал-экономика хөгжүлдээниң көргүзүглериниң
талазы-биле
КАТТЫШТЫРГАН РЕЙТИНГИЗИ**

(квартал санында)

№	Муниципалдыг районун, хоорай округун ады	Чагырга даргазының А.Ф.А.	Төлээлекчилер хуралының даргазының А.Ф.А.	Көргүзүглер талазы-биле түңнел баллдары	Местозу
1.	Сүт-Хөл	О.А.Монгуш	Э.Б.Монгуш	7,48	1
2.	Өвүр	А.С.Куулар	Н.Ш.Ооржак	8,02	2
3.	Таңды	С.Ч.Ондар	Е.М.Куулар	8,05	3
4.	Бай-Тайга	М.С.Монгуш	П.Д.Сарыглар	8,63	4
5.	Эрзин	Б.А.Дамдын	А.Д.Кур	8,72	5
6.	Би-Хем	С.М.Оюн	В.Н.Гончаров	9,14	6
7.	Кызыл	х.к. О.А.Үндезин	Д.Х.Ховалыг	9,17	7
8.	Чеди-Хөл	Э.М.Хуурак	А.Н.Максимов	9,66	8
9.	Ак-Довурак хоорай	М.М.Кызыл-оол	А.А.Сат	9,83	9
10.	Каа-Хем	А.В.Шелехов	В.Д.Саражаков	9,84	10
11.	Кызыл хоорай	В.Т.Ховалыг	В.Н.Тунев	10,00	11
12.	Улуг-Хем	И.О.Сендин	Э.М.Доре	10,03	12

№	Муниципалдыг районун, хоорай округун ады	Чагырга даргазының А.Ф.А.	Төлээлекчилер хуралының даргазының А.Ф.А.	Көргүзүглер талазы-биле түңнел баллдары	Местозу
13.	Тожу	А.Ч.Айыр-Санаа	С.Э.Марчин	10,05	13
14.	Чөөн-Хемчик	А.Н.Түлүш	С.Ч.Ондар	10,36	14
15.	Тере-Хөл	х.к. Э.М.Манчин	Е.С.Чигжит	10,48	15
16.	Мөңгүн-Тайга	А.О.Очур-оол	Ш.И.Намы	10,59	16
17.	Барыын-Хемчик	И.С.Идам-Сюрюн	Н.К.Домбаанай	11,20	17
18.	Тес-Хем	В.С.Орус-оол	Л.К.Балдан	12,19	18
19.	Чаа-Хөл	А.Д.Тюлюш	А.М.Седен	12,30	19

2008 чылда мурнады боттандыраар национал төлевилелдериниң кол угланышкынарның боттандырылганын өөренип көргени-биле Тыва Республиканың муниципалдыг районнарының, хоорай округтарының социал-экономика хөгжүлдээниң көргүзүглериниң талазы-биле каттыштырган рейтингизинге

1-ги капсырылга

**Чурттакчы санынга хамаарыштыр (улуг болгаш ортумак организациялар
аайы-биле) дилеп тывар, болбаазырадыр бүдүрүлгелерниң чүдүрүп
чоруткан барааннарының база электри энергиязын, газты болгаш сугну
бүдүрериниң, хуваарының хемчээли-биле Тыва Республиканың
муниципалдыг тургузулгаларының, хоорай округтарының
РЕЙТИНГИЗИ***

(квартал санында)

№	Муниципалдыг районун, хоорай округун ады	Чагырга даргазының А.Ф.А.	Төлээлекчилер хуралының даргазының А.Ф.А.	Көргүзүглер талазы-биле түңнел баллдары	Местозу
1.	Кызыл хоорай	В.Т.Ховалыг	В.Н.Тунев	25,31	1
2.	Кызыл	х.к. А.О.Үндезин	Д.Х.Ховалыг	24,07	2
3.	Ак-Довурак хоорай	М.М.Кызыл-оол	А.А.Сат	6,42	3
4.	Улуг-Хем	И.О.Сендин	Э.М.Доре	3,09	4
5.	Чеди-Хөл	Э.М.Хуурак	А.Н.Максимов	2,57	5
6.	Чаа-Хөл	А.Д.Тюлюш	А.М.Седен	2,09	6
7.	Тожу	А.Ч.Айыр-Санаа	С.Э.Марчин	1,79	7
8.	Би-Хем	С.М.Оюн	В.Н.Гончаров	1,57	8
9.	Чөөн-Хемчик	А.Н.Түлүш	С.Ч.Ондар	1,39	9
10.	Таңды	С.Ч.Ондар	Е.М.Куулар	1,25	10
11.	Каа-Хем	А.В.Шелехов	В.Д.Саражаков	1,04	11
12.	Өвүр	А.С.Куулар	Н.Ш.Ооржак	0,78	12
13.	Тере-Хөл	х.к. Э.М.Манчин	Е.С.Чигжит	0,47	13
14.	Тес-Хем	В.С.Орус-оол	Л.К.Балдан	0,07	14
15.	Барыын-Хемчик	И.С.Идам-Сюрюн	Н.К.Домбаанай	0,06	15
16.	Мөңгүн-Тайга	А.О.Очур-оол	Ш.И.Намы	0,054	16
17.	Эрзин	Б.А.Дамдын	А.Д.Кур	0,050	17
18.	Сүт-Хөл	О.А.Монгуш	Э.Б.Монгуш	-	-
19.	Бай-Тайга	М.С.Монгуш	П.Д.Сарыглар	-	-

* - Тываның статистика эргелелиниң медээлери (№2.3.02 каталог талазы-биле статистика бюллетени)

2008 чылда мурнады хөгжүдөр национал төлевилелдериниң кол угланышкынарның боттандырылганын өөренип көргени-биле Тыва Республиканың муниципалдыг районнарының, хоорай округтарының социал-экономика хөгжүлдээниң көргүзүглериниң талазы-биле каттыштырган рейтингизинге

2-ги капсырылга

**Дилеп тывар, болбаазырадыр бүдүрүлгелерниң чүдүрүп чоруткан
барааннарының база электри энергиязын, газты болгаш сугну (улуг
болгаш ортумак организациялар талазы-биле) бүдүрериниң, хуваарының
хемчээлиниң өзүлдө (кудулаары) темпизи-биле Тыва Республиканың
муниципалдыг тургузулгаларының, хоорай округтарының РЕЙТИНГИЗИ***

(квартал санында)

№	Муниципалдыг районун, хоорай округун ады	Чагырга даргазының А.Ф.А.	Төлээлекчилер хуралының даргазының А.Ф.А.	Көргүзүглер талазы-биле түңнел баллдары	Местозу
1.	Мөңгүн-Тайга	А.О.Очур-оол	Ш.И.Намы	236,6	1
2.	Эрзин	Б.А.Дамдын	А.Д.Кур	158,7	2
3.	Чаа-Хөл	А.Д.Тюлюш	А.М.Седен	149,4	3
4.	Тожу	А.Ч.Айыр-Санаа	С.Э.Марчин	146,8	4

1	2	3	4	5	6
5.	Тере-Хөл	И.о.Э.М.Манчын	Е.С.Чигжит	140,4	5
6.	Каа-Хем	А.В.Шелехов	В.Д.Саражаков	140,3	6
7.	Таңды	С.Ч.Ондар	Е.М.Куулар	132,0	7
8.	Кызыл	х.к.А.О.Үндезин	Д.Х.Ховалыг	130,6	8
9.	Ак-Довурак хоорай	М.М.Кызыл-оол	А.А.Сат	123,3	9
10.	Чеди-Хөл	Э.М.Хуурак	А.Н.Максимов	122,8	10
11.	Улуг-Хем	И.О.Сендин	Э.М.Доре	119,5	11
12.	Кызыл хоорай	В.Т.Ховалыг	В.Н.Тунев	117,5	12
13.	Чөөн-Хемчик	А.Н.Түлүш	С.Ч.Ондар	110,6	13
14.	Өвүр	А.С.Куулар	Н.Ш.Ооржак	104,7	14
15.	Би-Хем	С.М.Оюн	В.Н.Гончаров	102,5	15
16.	Тес-Хем	В.С.Орус-оол	Л.К.Балдан	71,9	16
17.	Барыын-Хемчик	И.С.Идам-Сюрюн	Н.К.Домбаанай	20,6	17
18.	Бай-Тайга	М.С.Монгуш	П.Д.Сарыглар	-	-
19.	Сүт-Хөл	О.А.Монгуш	Э.Б.Монгуш	-	-

* - Тываның статистика эргелелиниң медээлери (№2.3.02 каталог талазы-биле статистика бюллетени)

2008 чылда мурнады хөгжүдөр национал төлөвилелдериниң кол углаанышкыннарының боттандырылганын өөренип көргени-биле Тыва Республиканың муниципалдыг районнарының, хоорай округтарының социал-экономика хөгжүдөзүниң көргүзүлгелериниң талазы-биле каттыштырган рейтингизинге

3-кү капсырылга

Чурттакчы санынга хамаарыштыр боттун бүдүрүлгезиниң чүдүрүп чоруткан барааннарының, биче бүдүрүлгелериниң боттарының күжү-биле кылдынган ажилдарның болгаш ачы-дузаларның хемчээлиниң талазы-биле Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының, хоорай округтарының РЕЙТИНГИЗИ*

(квартал санында)

№	Муниципалдыг районун, хоорай округун ады	Чагырга даргазының А.Ф.А.	Төлээкчилер хуралының даргазының А.Ф.А.	Көргүзүлгелер талазы-биле түннел баллдары	Местозу
1.	Кызыл хоорай	В.Т.Ховалыг	В.Н.Тунев	9,07	1
2.	Кызыл кожуун	х.к.А.О.Үндезин	Д.Х.Ховалыг	3,58	2
3.	Каа-Хем	А.В.Шелехов	В.Д.Саражаков	2,12	3
4.	Ак-Довурак хоорай	М.М.Кызыл-оол	А.А.Сат	1,76	4
5.	Эрзин	Б.А.Дамдын	А.Д.Кур	1,10	5
6.	Бай-Тайга	М.С.Монгуш	П.Д.Сарыглар	0,96	6
7.	Тожу	А.Ч.Айыр-Санаа	С.Э.Марчин	0,86	7
8.	Тере-Хөл	х.к.Э.М.Манчын	Е.С.Чигжит	0,77	8
9.	Таңды	С.Ч.Ондар	Е.М.Куулар	0,73	9
10.	Улуг-Хем	И.О.Сендин	Э.М.Доре	0,69	10
11.	Барыын-Хемчик	И.С.Идам-Сюрюн	Н.К.Домбаанай	0,62	11
12.	Чеди-Хөл	Э.М.Хуурак	А.Н.Максимов	0,34	12
13.	Би-Хем	С.М.Оюн	В.Н.Гончаров	0,02	13
14.	Чөөн-Хемчик	А.Н.Түлүш	С.Ч.Ондар	-	14-19
15.	Мөңгүн-Тайга	А.О.Очур-оол	Ш.И.Намы	-	14-19
16.	Өвүр	А.С.Куулар	Н.Ш.Ооржак	-	14-19
17.	Сүт-Хөл	О.А.Монгуш	Э.Б.Монгуш	-	14-19
18.	Тес-Хем	В.С.Орус-оол	Л.К.Балдан	-	14-19
19.	Чаа-Хөл	А.Д.Тюлюш	А.М.Седен	-	14-19

* - Тываның статистика эргелелиниң медээлери (№5.1.04 каталог талазы-биле статистика бюллетени)

2008 чылда мурнады хөгжүдөр национал төлөвилелдериниң кол углаанышкыннарының боттандырылганын өөренип көргени-биле Тыва Республиканың муниципалдыг районнарының, хоорай округтарының социал-экономика хөгжүдөзүниң көргүзүлгелериниң талазы-биле каттыштырган рейтингизинге

4-кү капсырылга

Боттун бүдүрүлгезиниң чүдүрүп чоруткан барааннарының, биче бүдүрүлгелериниң боттарының күжү-биле кылдынган ажилдарның болгаш ачы-дузаларның хемчээлиниң өзүлде (кудулаары) темпизиниң талазы-биле Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының, хоорай округтарының РЕЙТИНГИЗИ*

(квартал санында)

№	Муниципалдыг районун, хоорай округун ады	Чагырга даргазының А.Ф.А.	Төлээкчилер хуралының даргазының А.Ф.А.	Көргүзүлгелер талазы-биле түннел баллдары	Местозу
1.	Тере-Хөл	х.к.Э.М.Манчын	Е.С.Чигжит	35150,0	1
2.	Тожу	А.Ч.Айыр-Санаа	С.Э.Марчин	4131,5	2
3.	Эрзин	Б.А.Дамдын	А.Д.Кур	902,8	3
4.	Улуг-Хем	И.О.Сендин	Э.М.Доре	234,9	4
5.	Бай-Тайга	М.С.Монгуш	П.Д.Сарыглар	205,2	5
6.	Ак-Довурак хоорай	М.М.Кызыл-оол	А.А.Сат	196,3	6
7.	Кызыл кожуун	х.к.А.О.Үндезин	Д.Х.Ховалыг	193,9	7
8.	Таңды	С.Ч.Ондар	Е.М.Куулар	174,5	8
9.	Барыын-Хемчик	И.С.Идам-Сюрюн	Н.К.Домбаанай	161,7	9
10.	Кызыл хоорай	В.Т.Ховалыг	В.Н.Тунев	98,5	10
11.	Чеди-Хөл	Э.М.Хуурак	А.Н.Максимов	76,1	11
12.	Каа-Хем	А.В.Шелехов	В.Д.Саражаков	20,7	12
13.	Би-Хем	С.М.Оюн	В.Н.Гончаров	1,8	13
14.	Чөөн-Хемчик	А.Н.Түлүш	С.Ч.Ондар	0,0	16,5
15.	Мөңгүн-Тайга	А.О.Очур-оол	Ш.И.Намы	0,0	16,5
16.	Өвүр	А.С.Куулар	Н.Ш.Ооржак	0,0	16,5
17.	Сүт-Хөл	О.А.Монгуш	Э.Б.Монгуш	0,0	16,5
18.	Тес-Хем	В.С.Орус-оол	Л.К.Балдан	0,0	16,5
19.	Чаа-Хөл	А.Д.Тюлюш	А.М.Седен	0,0	16,5

* - Тываның статистика эргелелиниң медээлери (5.1.04. каталог талазы-биле статистика бюллетени. «2007 чылда Тыва Республиканың биче бүдүрүлгелериниң ажил-чорудулганының кол көргүзүлгелери»)

2008 чылда мурнады хөгжүдөр национал төлөвилелдериниң кол углаанышкыннарының боттандырылганын өөренип көргени-биле Тыва Республиканың муниципалдыг районнарының, хоорай округтарының социал-экономика хөгжүдөзүниң көргүзүлгелериниң талазы-биле каттыштырган рейтингизинге

5-кү капсырылга

Албан езузу-биле бүртүктетирген ажил чок кижилерниң санының өзүлде (кудулаары) темпизиниң талазы-биле Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының, хоорай округтарының РЕЙТИНГИЗИ*

(квартал санында)

№	Муниципалдыг районун, хоорай округун ады	Чагырга даргазының А.Ф.А.	Төлээкчилер хуралының даргазының А.Ф.А.	Көргүзүлгелер талазы-биле түннел баллдары	Местозу
1.	Улуг-Хем	И.О.Сендин	Э.М.Доре	63,4	1
2.	Чеди-Хөл	Э.М.Хуурак	А.Н.Максимов	74,3	2
3.	Би-Хем	С.М.Оюн	В.Н.Гончаров	75,8	3
4.	Бай-Тайга	М.С.Монгуш	П.Д.Сарыглар	80,7	4
5.	Таңды	С.Ч.Ондар	Е.М.Куулар	85,0	5
6.	Ак-Довурак хоорай	М.М.Кызыл-оол	А.А.Сат	86,4	6
7.	Эрзин	Б.А.Дамдын	А.Д.Кур	87,1	7
8.	Чөөн-Хемчик	А.Н.Түлүш	С.Ч.Ондар	87,9	8
9.	Чаа-Хөл	А.Д.Тюлюш	А.М.Седен	88,9	9
10.	Барыын-Хемчик	И.С.Идам-Сюрюн	Н.К.Домбаанай	89,4	10
11.	Сүт-Хөл	О.А.Монгуш	Э.Б.Монгуш	89,6	11
12.	Мөңгүн-Тайга	А.О.Очур-оол	Ш.И.Намы	92,8	12
13.	Кызыл кожуун	х.к.А.О.Үндезин	Д.Х.Ховалыг	93,6	13
14.	Кызыл хоорай	В.Т.Ховалыг	В.Н.Тунев	94,9	14
15.	Каа-Хем	А.В.Шелехов	В.Д.Саражаков	95,6	15
16.	Өвүр	А.С.Куулар	Н.Ш.Ооржак	96,5	16
17.	Тес-Хем	В.С.Орус-оол	Л.К.Балдан	99,4	17
18.	Тожу	А.Ч.Айыр-Санаа	С.Э.Марчин	104,5	18
19.	Тере-Хөл	х.к.Э.М.Манчын	Е.С.Чигжит	112,9	19

* - Тываның статистика эргелелиниң медээлери (№2.3.02 каталог талазы-биле статистика бюллетени)

2008 чылда мурнады хөгжүдөр национал төлөвилелдериниң кол углаанышкыннарының боттандырылганын өөренип көргени-биле Тыва Республиканың муниципалдыг районнарының, хоорай округтарының социал-экономика хөгжүдөзүниң көргүзүлгелериниң талазы-биле каттыштырган рейтингизинге

6-кү капсырылга

Улуг болгаш ортумак организациялар талазы-биле бир ажилчинга хамаарыштыр күш-ажыл төлөвириниң хемчээлиниң өзүлде (кудулаары) темпизиниң талазы-биле Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының, хоорай округтарының РЕЙТИНГИЗИ *

(квартал санында)

№	Муниципалдыг районун, хоорай округун ады	Чагырга даргазының А.Ф.А.	Төлээкчилер хуралының даргазының А.Ф.А.	Көргүзүлгелер талазы-биле түннел баллдары	Местозу
1.	Өвүр	А.С. Куулар	Н.Ш.Ооржак	138,5	1
2.	Эрзин	Б.А.Дамдын	А.Д.Кур	135,4	2
3.	Таңды	С.Ч.Ондар	Е.М.Куулар	132,3	3
4.	Чеди-Хөл	Э.М.Хуурак	А.Н.Максимов	131,1	4
5.	Чаа-Хөл	А.Д.Тюлюш	А.М.Седен	131,0	5
6.	Чөөн-Хемчик	А.Н.Түлүш	С.Ч.Ондар	130,2	6-7
7.	Каа-Хем	А.В.Шелехов	В.Д.Саражаков	130,2	6-7
8.	Тес-Хем	В.С.Орус-оол	Л.К.Балдан	129,3	8
9.	Тожу	А.Ч.Айыр-Санаа	С.Э.Марчин	128,9	9
10.	Барыын-Хемчик	И.С.Идам-Сюрюн	Н.К.Домбаанай	128,5	10
11.	Би-Хем	С.М.Оюн	В.Н.Гончаров	128,0	11
12.	Улуг-Хем	И.О.Сендин	Э.М.Доре	127,9	12
13.	Бай-Тайга	М.С.Монгуш	П.Д.Сарыглар	126,7	13
14.	Ак-Довурак хоорай	М.М.Кызыл-оол	А.А.Сат	126,0	14
15.	Мөңгүн-Тайга	А.О.Очур-оол	Ш.И.Намы	125,1	15
16.	Сүт-Хөл	О.А.Монгуш	Э.Б.Монгуш	124,9	16
17.	Кызыл хоорай	В.Т.Ховалыг	В.Н.Тунев	123,7	17
18.	Кызыл кожуун	х.к.А.О.Үндезин	Д.Х.Ховалыг	120,7	18-19
19.	Тере-Хөл	х.к.Э.М.Манчын	Е.С.Чигжит	120,7	18-19

* - Тываның статистика эргелелиниң медээлери (№8.2.10 каталог талазы-биле статистика бюллетени)

2008 чылда мурнады хөгжүдөр национал төлөвилелдериниң кол углаанышкыннарының боттандырылганын өөренип көргени-биле Тыва Республиканың муниципалдыг районнарының, хоорай округтарының социал-экономика хөгжүдөзүниң көргүзүлгелериниң талазы-биле каттыштырган рейтингизинге

7-кү капсырылга

Чурттакчы санынга хамаарыштыр акшаландырышкынның бүгү-ле дөстөрүнден кол капиталче инвестицияларның хемчээли-биле Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының, хоорай округтарының РЕЙТИНГИЗИ

(квартал санында)

№	Муниципалдыг районун, хоорай округун ады	Чагырга даргазының А.Ф.А.	Төлээкчилер хуралының даргазының А.Ф.А.	Көргүзүлгелер талазы-биле түннел баллдары	Местозу
1.	Кызыл кожуун	х.к.А.О.Үндезин	Д.Х.Ховалыг	34,54	1
2.	Тожу	А.Ч.Айыр-Санаа	С.Э.Марчин	18,49	2
3.	Каа-Хем	А.В.Шелехов	В.Д.Саражаков	16,82	3
4.	Кызыл хоорай	В.Т.Ховалыг	В.Н.Тунев	13,47	4
5.	Тере-Хөл	х.к.Э.М.Манчын	Е.С.Чигжит	11,80	5

1	2	3	4	5	6
6.	Бии-Хем	С.М.Оюн	В.Н.Гончаров	6,67	6
7.	Сүт-Хөл	О.А.Монгуш	Э.Б.Монгуш	5,07	7
8.	Улуг-Хем	И.О.Сендин	Э.М.Доре	3,72	8-9
9.	Бай-Тайга	М.С.Монгуш	П.Д.Сарыглар	3,72	8-9
10.	Эрзин	Б.А.Дамдын	А.Д.Кур	3,32	10
11.	Өвүр	А.С.Куулар	Н.Ш.Ооржак	3,28	11
12.	Мөңгүн-Тайга	А.О.Очур-оол	Ш.И.Намы	2,85	12
13.	Танды	С.Ч.Ондар	Е.М.Куулар	2,64	13
14.	Чөөн-Хемчик	А.Н.Түлүш	С.Ч.Ондар	2,60	14
15.	Чеди-Хөл	Э.М.Хуурак	А.Н.Максимов	1,96	15
16.	Чаа-Хөл	А.Д.Тюлюш	А.М.Седен	1,79	16
17.	Барыын-Хемчик	И.С.Идам-Сюрюн	Н.К.Домбаанай	1,65	17
18.	Ак-Довурак хоорай	М.М.Кызыл-оол	А.А.Сат	0,97	18
19.	Тес-Хем	В.С.Орус-оол	Л.К.Балдан	0,88	19

* - Тываның статистика эргелелиниң медээлери (1.2.06. код талазы-биле статистика бюллетени)

2008 чылда мурнады хөгжүдөр национал төлөвилелдериниң кол углаанышкынарының боттандырылганын өөренип көргени-биле Тыва Республиканың муниципалдыг районнарының, хоорай округтарының социал-экономика хөгжүдөзүниң көргүзүлгелериниң талазы-биле каттыштырган рейтингизинге

8-ки капсырылга

Акшаландырышкының бүгү дөстөрүнден кол капиталче инвестицияларның физиктиг хемчээлиниң индекси-биле Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының, хоорай округтарының РЕЙТИНГИЗИ

(квартал санында)

№	Муниципалдыг районун, хоорай округунун ады	Чагырга даргазының А.Ф.А.	Төлээлекчилер хуралының даргазының А.Ф.А.	Көргүзүлгелер талазы-биле түннел баллдары	Мес-тозу
1.	Кызыл кожуун	х.к.А.О.Үндезин	Д.Х.Ховалыг	920,0	1
2.	Тожу	А.Ч.Айыр-Санаа	С.Э.Марчин	590,0	2
3.	Улуг-Хем	И.О.Сендин	Э.М.Доре	310,0	3
4.	Каа-Хем	А.В.Шелехов	В.Д.Саражаков	260,0	4
5.	Барыын-Хемчик	И.С.Идам-Сюрюн	Н.К.Домбаанай	171,7	5
6.	Бай-Тайга	М.С.Монгуш	П.Д.Сарыглар	147,3	6
7.	Танды	С.Ч.Ондар	Е.М.Куулар	136,4	7
8.	Бии-Хем	С.М.Оюн	В.Н.Гончаров	116,1	8
9.	Мөңгүн-Тайга	А.О.Очур-оол	Ш.И.Намы	97,8	9
10.	Чөөн-Хемчик	А.Н.Түлүш	С.Ч.Ондар	89,0	10
11.	Чеди-Хөл	Э.М.Хуурак	А.Н.Максимов	83,1	11
12.	Кызыл хоорай	В.Т.Ховалыг	В.Н.Тунев	70,6	12
13.	Тере-Хөл	х.к.Э.М.Манчин	Е.С.Чигжит	68,0	13
14.	Эрзин	Б.А.Дамдын	А.Д.Кур	64,4	14
15.	Ак-Довурак хоорай	М.М.Кызыл-оол	А.А.Сат	62,2	15
16.	Өвүр	А.С.Куулар	Н.Ш.Ооржак	60,3	16
17.	Сүт-Хөл	О.А.Монгуш	Э.Б.Монгуш	51,9	17
18.	Тес-Хем	В.С.Орус-оол	Л.К.Балдан	42,9	18
19.	Чаа-Хөл	А.Д.Тюлюш	А.М.Седен	41,6	19

* - Тываның статистика эргелелиниң медээлери (1.2.06. код талазы-биле статистика бюллетени)

2008 чылда мурнады хөгжүдөр национал төлөвилелдериниң кол углаанышкынарының боттандырылганын өөренип көргени-биле Тыва Республиканың муниципалдыг районнарының, хоорай округтарының социал-экономика хөгжүдөзүниң көргүзүлгелериниң талазы-биле каттыштырган рейтингизинге

9-ку капсырылга

Үүрмектей садар садыглаашкының база хөй-ниитиниң чөмөннелгезиниң өзүлдө (кудулаары) темпизи-биле Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының, хоорай округтарының РЕЙТИНГИЗИ*

(квартал санында)

№	Муниципалдыг районун, хоорай округунун ады	Чагырга даргазының А.Ф.А.	Төлээлекчилер хуралының даргазының А.Ф.А.	Көргүзүлгелер талазы-биле түннел баллдары	Мес-тозу
1.	Өвүр	А.С.Куулар	Н.Ш.Ооржак	234,1	1
2.	Кызыл кожуун	х.к.А.О.Үндезин	Д.Х.Ховалыг	143,9	2
3.	Бии-Хем	С.М.Оюн	В.Н.Гончаров	134,1	3
4.	Танды	С.Ч.Ондар	Е.М.Куулар	131,4	4
5.	Ак-Довурак хоорай	М.М.Кызыл-оол	А.А.Сат	129,1	5
6.	Барыын-Хемчик	И.С.Идам-Сюрюн	Н.К.Домбаанай	125,0	6
7.	Эрзин	Б.А.Дамдын	А.Д.Кур	122,2	7
8.	Каа-Хем	А.В.Шелехов	В.Д.Саражаков	117,5	8
9.	Чөөн-Хемчик	А.Н.Түлүш	С.Ч.Ондар	117,2	9
10.	Тожу	А.Ч.Айыр-Санаа	С.Э.Марчин	116,7	10
11.	Чаа-Хөл	А.Д.Тюлюш	А.М.Седен	115,6	11
12.	Тере-Хөл	х.к.Э.М.Манчин	Е.С.Чигжит	114,9	12
13.	Сүт-Хөл	О.А.Монгуш	Э.Б.Монгуш	114,4	13
14.	Кызыл хоорай	В.Т.Ховалыг	В.Н.Тунев	114,0	14
15.	Улуг-Хем	И.О.Сендин	Э.М.Доре	111,5	15
16.	Чеди-Хөл	Э.М.Хуурак	А.Н.Максимов	109,7	16
17.	Бай-Тайга	М.С.Монгуш	П.Д.Сарыглар	106,1	17
18.	Мөңгүн-Тайга	А.О.Очур-оол	Ш.И.Намы	102,5	18
19.	Тес-Хем	В.С.Орус-оол	Л.К.Балдан	96,8	19

* - Тываның статистика эргелелиниң медээлери (2.3.02. каталог талазы-биле статистика бюллетени)

2008 чылда мурнады хөгжүдөр национал төлөвилелдериниң кол углаанышкынарының боттандырылганын өөренип көргени-биле Тыва Республиканың муниципалдыг районнарының, хоорай округтарының социал-экономика хөгжүдөзүниң көргүзүлгелериниң талазы-биле каттыштырган рейтингизинге

тиг хөгжүдөзүниң көргүзүлгелериниң талазы-биле каттыштырган рейтингизинге

10-гу капсырылга

Улуг болгаш ортумак организациялар талазы-биле деңнештирген өртектерге чонга төлевирлиг ачы-дузаларның өзүлдө (кудулаары) темпизи-биле Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының, хоорай округтарының РЕЙТИНГИЗИ*

(квартал санында)

№	Муниципалдыг районун, хоорай округунун ады	Чагырга даргазының А.Ф.А.	Төлээлекчилер хуралының даргазының А.Ф.А.	Көргүзүлгелер талазы-биле түннел баллдары	Мес-тозу
1.	Сүт-Хөл	О.А.Монгуш	Э.Б.Монгуш	156,8	1
2.	Тере-Хөл	х.к.Э.М.Манчин	Е.С.Чигжит	153,6	2
3.	Эрзин	Б.А.Дамдын	А.Д.Кур	146,5	3
4.	Каа-Хем	А.В.Шелехов	В.Д.Саражаков	124,6	4
5.	Чөөн-Хемчик	А.Н.Түлүш	С.Ч.Ондар	120,6	5
6.	Чеди-Хөл	Э.М.Хуурак	А.Н.Максимов	116,7	6
7.	Бай-Тайга	М.С.Монгуш	П.Д.Сарыглар	114,2	7
8.	Мөңгүн-Тайга	А.О.Очур-оол	Ш.И.Намы	108,2	8
9.	Танды	С.Ч.Ондар	Е.М.Куулар	106,2	9
10.	Бии-Хем	С.М.Оюн	В.Н.Гончаров	105,5	10
11.	Өвүр	А.С.Куулар	Н.Ш.Ооржак	104,9	11
12.	Кызыл хоорай	В.Т.Ховалыг	В.Н.Тунев	100,3	12
13.	Чаа-Хөл	А.Д.Тюлюш	А.М.Седен	100	13
14.	Кызыл кожуун	х.к.А.О.Үндезин	Д.Х.Ховалыг	98,8	14
15.	Тес-Хем	В.С.Орус-оол	Л.К.Балдан	98,7	15
16.	Ак-Довурак хоорай	М.М.Кызыл-оол	А.А.Сат	93,2	16
17.	Барыын-Хемчик	И.С.Идам-Сюрюн	Н.К.Домбаанай	92,1	17
18.	Тожу	А.Ч.Айыр-Санаа	С.Э.Марчин	88,2	18
19.	Улуг-Хем	И.О.Сендин	Э.М.Доре	83,1	19

* - Тываның статистика эргелелиниң медээлери (№ 2.3.02. каталог талазы-биле статистика бюллетени)

2008 чылда мурнады хөгжүдөр национал төлөвилелдериниң кол углаанышкынарының боттандырылганын өөренип көргени-биле Тыва Республиканың муниципалдыг районнарының, хоорай округтарының социал-экономика хөгжүдөзүниң көргүзүлгелериниң талазы-биле каттыштырган рейтингизинге

11-ги капсырылга

Чурттакчы санынга хамаарыштыр үндүрүлгелерден болгаш үндүрүлгелерден эвес орулгаларның хемчээли-биле Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының, хоорай округтарының РЕЙТИНГИЗИ*

(квартал санында)

№	Муниципалдыг районун, хоорай округунун ады	Чагырга даргазының А.Ф.А.	Төлээлекчилер хуралының даргазының А.Ф.А.	Көргүзүлгелер талазы-биле түннел баллдары	Мес-тозу
1.	Кызыл хоорай	В.Т.Ховалыг	В.Н.Тунев	4,77	1
2.	Тожу	А.Ч.Айыр-Санаа	С.Э.Марчин	2,77	2
3.	Кызыл кожуун	х.к.А.О.Үндезин	Д.Х.Ховалыг	1,90	3
4.	Ак-Довурак хоорай	М.М.Кызыл-оол	А.А.Сат	1,77	4
5.	Каа-Хем	А.В.Шелехов	В.Д.Саражаков	1,76	5
6.	Тере-Хөл	х.к.Э.М.Манчин	Е.С.Чигжит	1,68	6
7.	Бии-Хем	С.М.Оюн	В.Н.Гончаров	1,65	7
8.	Улуг-Хем	И.О.Сендин	Э.М.Доре	1,64	8
9.	Мөңгүн-Тайга	А.О.Очур-оол	Ш.И.Намы	1,57	9
10.	Тес-Хем	В.С.Орус-оол	Л.К.Балдан	1,56	10
11.	Танды	С.Ч.Ондар	Е.М.Куулар	1,55	11
12.	Эрзин	Б.А.Дамдын	А.Д.Кур	1,471	12
13.	Өвүр	А.С.Куулар	Н.Ш.Ооржак	1,469	13
14.	Чөөн-Хемчик	А.Н.Түлүш	С.Ч.Ондар	1,46	14
15.	Сүт-Хөл	О.А.Монгуш	Э.Б.Монгуш	1,39	15
16.	Барыын-Хемчик	И.С.Идам-Сюрюн	Н.К.Домбаанай	1,38	16
17.	Бай-Тайга	М.С.Монгуш	П.Д.Сарыглар	1,13	17
18.	Чеди-Хөл	Э.М.Хуурак	А.Н.Максимов	1,12	18
19.	Чаа-Хөл	А.Д.Тюлюш	А.М.Седен	1,02	19

* - Тыва Республиканың Саң-хөө яамызының медээлери

2008 чылда мурнады хөгжүдөр национал төлөвилелдериниң кол углаанышкынарының боттандырылганын өөренип көргени-биле Тыва Республиканың муниципалдыг районнарының, хоорай округтарының социал-экономика хөгжүдөзүниң көргүзүлгелериниң талазы-биле каттыштырган рейтингизинге

12-ги капсырылга

Үндүрүлгелерден болгаш үндүрүлгелерден эвес орулгаларның хемчээлиниң өзүлдө (кудулаары) темпизи-биле Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының, хоорай округтарының РЕЙТИНГИЗИ*

(квартал санында)

№	Муниципалдыг районун, хоорай округунун ады	Чагырга даргазының А.Ф.А.	Төлээлекчилер хуралының даргазының А.Ф.А.	Көргүзүлгелер талазы-биле түннел баллдары	Мес-тозу
1.	Кызыл кожуун	х.к.А.О.Үндезин	Д.Х.Ховалыг	154,3	1
2.	Улуг-Хем	И.О.Сендин	Э.М.Доре	148,9	2
3.	Ак-Довурак хоорай	М.М.Кызыл-оол	А.А.Сат	146,2	3
4.	Танды	С.Ч.Ондар	Е.М.Куулар	146,0	4
5.	Бай-Тайга	М.С.Монгуш	П.Д.Сарыглар	141,5	5
6.	Чөөн-Хемчик	А.Н.Түлүш	С.Ч.Ондар	141,4	6
7.	Сүт-Хөл	О.А.Монгуш	Э.Б.Монгуш	138,4	7
8.	Бии-Хем	С.М.Оюн	В.Н.Гончаров	138,2	8
9.	Кызыл хоорай	В.Т.Ховалыг	В.Н.Тунев	134,8	9
10.	Чеди-Хөл	Э.М.Хуурак	А.Н.Максимов	133,0	10
11.	Барыын-Хемчик	И.С.Идам-Сюрюн	Н.К.Домбаанай	132,2	11
12.	Өвүр	А.С.Куулар	Н.Ш.Ооржак	130,5	12

1	2	3	4	5	6
13.	Каа-Хем	А.В.Шелехов	В.Д.Саражаков	129,0	13
14.	Эрзин	Б.А.Дамдын	А.Д.Кур	128,5	14
15.	Чаа-Хөл	А.Д.Тюлюш	А.М.Седен	127,7	15
16.	Мөңгүн-Тайга	А.О.Очур-оол	Ш.И.Намы	125,7	16
17.	Тес-Хем	В.С.Орус-оол	Л.К.Балдан	123,5	17
18.	Тожу	А.Ч.Айыр-Санаа	С.Э.Марчин	122,5	18
19.	Тере-Хөл	х.к.Э.М.Манчын	Е.С.Чигжит	115,4	19

* - Тыва Республиканың Саң-хөө яамызының медээлери

2008 чылда мурнады хөгжүдөр национал төлөвилелдериниң кол углаанышкыннарының боттандырылганын өөренип көргени-биле Тыва Республиканың муниципалдыг районнарының, хоорай округтарының социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң көргүзүглериниң талазы-биле каттыштырган рейтингизинге

13-кү капсырылга

Чурттакчы санынга хамаарыштыр биче бизнести деткиринге болгаш хөгжүдөринге муниципалдыг районнуң, хоорай округунуң каттыштырган бюджетиниң чарыгдалдарының хемчээли-биле Тыва Республиканың муниципалдыг тургузууларының, хоорай округтарының РЕЙТИНГИЗИ*

(квартал санында)

№	Муниципалдыг районнуң, хоорай округунуң ады	Чагырга даргазының А.Ф.А	Төлээлекчилер хуралының даргазының А.Ф.А.	Көргүзүглер талазы-биле түңнел баллдары	Мес-тозу
1.	Чеди-Хөл	Э.М.Хуурак	А.Н.Максимов	28,63	1
2.	Сүт-Хөл	О.А.Монгуш	Э.Б.Монгуш	15,86	2
3.	Мөңгүн-Тайга	А.О.Очур-оол	Ш.И.Намы	15,52	3
4.	Танды	С.Ч.Ондар	Е.М.Куулар	7,41	4
5.	Бай-Тайга	М.С.Монгуш	П.Д.Сарыглар	1,61	5
6.	Кызыл кожуун	х.к.А.О.Үндезин	Д.Х.Ховалыг	0,0	6-19
7.	Улуг-Хем	И.О.Сендин	Э.М.Доре	0,0	6-19
8.	Ак-Довурак хоорай	М.М.Кызыл-оол	А.А.Сат	0,0	6-19
9.	Чөөн-Хемчик	А.Н.Түлүш	С.Ч.Ондар	0,0	6-19
10.	Бии-Хем	С.М.Оюн	В.Н.Гончаров	0,0	6-19
11.	Кызыл хоорай	В.Т.Ховалыг	В.Н.Тунев	0,0	6-19
12.	Барыын-Хемчик	И.С.Идам-Сюрюн	Н.К.Домбаанай	0,0	6-19
13.	Өвүр	А.С.Куулар	Н.Ш.Ооржак	0,0	6-19
14.	Каа-Хем	А.В.Шелехов	В.Д.Саражаков	0,0	6-19
15.	Эрзин	Б.А.Дамдын	А.Д.Кур	0,0	6-19
16.	Чаа-Хөл	А.Д.Тюлюш	А.М.Седен	0,0	6-19
17.	Тес-Хем	В.С.Орус-оол	Л.К.Балдан	0,0	6-19
18.	Тожу	А.Ч.Айыр-Санаа	Е.С.Чигжит	0,0	6-19
19.	Тере-Хөл	х.к.Э.М.Манчын	Е.С.Чигжит	0,0	6-19

* - Тыва Республиканың муниципалдыг районнарының, хоорай округтарының чагырга черлериниң медээлери

2008 чылда мурнады хөгжүдөр национал төлөвилелдериниң кол углаанышкыннарының боттандырылганын өөренип көргени-биле Тыва Республиканың муниципалдыг районнарының, хоорай округтарының социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң көргүзүглериниң талазы-биле каттыштырган рейтингизинге

14-кү капсырылга

Кем-херек үүлгедиишкыннериниң деңгелиниң талазы-биле Тыва Республиканың муниципалдыг тургузууларының, хоорай округтарының РЕЙТИНГИЗИ*

(квартал санында)

№	Муниципалдыг районнуң, хоорай округунуң ады	Чагырга даргазының А.Ф.А	Төлээлекчилер хуралының даргазының А.Ф.А.	Көргүзүглер талазы-биле түңнел баллдары	Мес-тозу
1.	Өвүр	А.С.Куулар	Н.Ш.Ооржак	13,8	1
2.	Мөңгүн-Тайга	А.О.Очур-оол	Ш.И.Намы	15,4	2
3.	Эрзин	Б.А.Дамдын	А.Д.Кур	16,3	3
4.	Тере-Хөл	х.к.Э.М.Манчын	Е.С.Чигжит	16,4	4
5.	Сүт-Хөл	О.А.Монгуш	Э.Б.Монгуш	19,9	5
6.	Чеди-Хөл	Э.М.Хуурак	А.Н.Максимов	20,8	6
7.	Бай-Тайга	М.С.Монгуш	П.Д.Сарыглар	20,9	7
8.	Тожу	А.Ч.Айыр-Санаа	Е.С.Чигжит	21,1	8
9.	Чөөн-Хемчик	А.Н.Түлүш	С.Ч.Ондар	21,17	9
10.	Тес-Хем	В.С.Орус-оол	Л.К.Балдан	21,18	10
11.	Улуг-Хем	И.О.Сендин	Э.М.Доре	23,4	11
12.	Чаа-Хөл	А.Д.Тюлюш	А.М.Седен	23,8	12
13.	Танды	С.Ч.Ондар	Е.М.Куулар	24,15	13
14.	Бии-Хем	С.М.Оюн	В.Н.Гончаров	24,16	14
15.	Барыын-Хемчик	И.С.Идам-Сюрюн	Н.К.Домбаанай	24,40	15
16.	Кызыл хоорай	В.Т.Ховалыг	В.Н.Тунев	24,5	16
17.	Кызыл кожуун	х.к.А.О.Үндезин	Д.Х.Ховалыг	26,5	17
18.	Каа-Хем	А.В.Шелехов	В.Д.Саражаков	27,9	18
19.	Ак-Довурак хоорай	М.М.Кызыл-оол	А.А.Сат	31,7	19

* - Тыва Республика талазы-биле Иштики херектер яамызының медээлери

2008 чылда мурнады хөгжүдөр национал төлөвилелдериниң кол углаанышкыннарының боттандырылганын өөренип көргени-биле Тыва Республиканың муниципалдыг районнарының, хоорай округтарының социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң көргүзүглериниң талазы-биле каттыштырган рейтингизинге

15-кү капсырылга

Назы четпээннер аразында кем-херек үүлгедиишкыннериниң деңгели-биле Тыва Республиканың муниципалдыг тургузууларының, хоорай округтарының РЕЙТИНГИЗИ*

№	Муниципалдыг районнуң, хоорай округунуң ады	Чагырга даргазының А.Ф.А	Төлээлекчилер хуралының даргазының А.Ф.А.	Көргүзүглер талазы-биле түңнел баллдары	Мес-тозу
1.	Тере-Хөл	х.к.Э.М.Манчын	Е.С.Чигжит	2,0	1
2.	Өвүр	А.С.Куулар	Н.Ш.Ооржак	2,71	2
3.	Тожу	А.Ч.Айыр-Санаа	Е.С.Чигжит	2,77	3
4.	Эрзин	Б.А.Дамдын	А.Д.Кур	2,78	4
5.	Тес-Хем	В.С.Орус-оол	Л.К.Балдан	3,41	5
6.	Ак-Довурак хоорай	М.М.Кызыл-оол	А.А.Сат	3,97	6
7.	Чөөн-Хемчик	А.Н.Түлүш	С.Ч.Ондар	4,02	7
8.	Сүт-Хөл	О.А.Монгуш	Э.Б.Монгуш	4,1	8
9.	Бии-Хем	С.М.Оюн	В.Н.Гончаров	5,0	9
10.	Чаа-Хөл	А.Д.Тюлюш	А.М.Седен	5,0	10
11.	Кызыл кожуун	х.к.А.О.Үндезин	Д.Х.Ховалыг	5,6	11
12.	Танды	С.Ч.Ондар	Е.М.Куулар	5,95	12
13.	Чеди-Хөл	Э.М.Хуурак	А.Н.Максимов	6,0	13
14.	Каа-Хем	А.В.Шелехов	В.Д.Саражаков	6,1	14
15.	Бай-Тайга	М.С.Монгуш	П.Д.Сарыглар	6,5	15
16.	Улуг-Хем	И.О.Сендин	Э.М.Доре	6,7	16
17.	Мөңгүн-Тайга	А.О.Очур-оол	Ш.И.Намы	7,0	17
18.	Кызыл хоорай	В.Т.Ховалыг	В.Н.Тунев	7,9	18
19.	Барыын-Хемчик	И.С.Идам-Сюрюн	Н.К.Домбаанай	11,6	19

* - Тыва Республика талазы-биле Иштики херектер яамызының медээлери

2008 чылда мурнады хөгжүдөр национал төлөвилелдериниң кол углаанышкыннарының боттандырылганын өөренип көргени-биле Тыва Республиканың муниципалдыг районнарының, хоорай округтарының социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң көргүзүглериниң талазы-биле каттыштырган рейтингизинге

16-кү капсырылга

Өөредилге албан черлеринде өөредилге деңгелиниң талазы-биле Тыва Республиканың муниципалдыг тургузууларының, хоорай округтарының РЕЙТИНГИЗИ*

(квартал санында)

№	Муниципалдыг районнуң, хоорай округунуң ады	Чагырга даргазының А.Ф.А	Төлээлекчилер хуралының даргазының А.Ф.А.	Көргүзүглер талазы-биле түңнел баллдары	Мес-тозу
1.	Ак-Довурак хоорай	М.М.Кызыл-оол	А.А.Сат	100	1-5
2.	Мөңгүн-Тайга	А.О.Очур-оол	Ш.И.Намы	100	1-5
3.	Танды	С.Ч.Ондар	Е.М.Куулар	100	1-5
4.	Тес-Хем	В.С.Орус-оол	Л.К.Балдан	100	1-5
5.	Чеди-Хөл	Э.М.Хуурак	А.Н.Максимов	100	1-5
6.	Өвүр	А.С.Куулар	Н.Ш.Ооржак	99,8	6-8
7.	Сүт-Хөл	О.А.Монгуш	Э.Б.Монгуш	99,8	6-8
8.	Тожу	А.Ч.Айыр-Санаа	Е.С.Чигжит	99,8	6-8
9.	Бай-Тайга	М.С.Монгуш	П.Д.Сарыглар	99,7	9-11
10.	Улуг-Хем	И.О.Сендин	Э.М.Доре	99,7	9-11
11.	Чаа-Хөл	А.Д.Тюлюш	А.М.Седен	99,7	9-11
12.	Эрзин	Б.А.Дамдын	А.Д.Кур	99,1	12
13.	Чөөн-Хемчик	А.Н.Түлүш	С.Ч.Ондар	99,0	13-14
14.	Каа-Хем	А.В.Шелехов	В.Д.Саражаков	99,0	13-14
15.	Тере-Хөл	х.к.Э.М.Манчын	Е.С.Чигжит	98,9	15
16.	Барыын-Хемчик	И.С.Идам-Сюрюн	Н.К.Домбаанай	98,8	16
17.	Кызыл кожуун	х.к.А.О.Үндезин	Д.Х.Ховалыг	98,0	17-18
18.	Бии-Хем	С.М.Оюн	В.Н.Гончаров	98,0	17-18
19.	Кызыл хоорай	В.Т.Ховалыг	В.Н.Тунев	96,5	19

* - Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының талазы-биле яамының медээлери

2008 чылда мурнады хөгжүдөр национал төлөвилелдериниң кол углаанышкыннарының боттандырылганын өөренип көргени-биле Тыва Республиканың муниципалдыг районнарының, хоорай округтарының социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң көргүзүглериниң талазы-биле каттыштырган рейтингизинге

17-кү капсырылга

Улуг болгаш ортумак организациялар аайы-биле деңнештирген өртектерге чонга төлевирлиг ачы-дузаларның өзүлде (кудулаары) темпизиниң талазы-биле Тыва Республиканың муниципалдыг тургузууларының, хоорай округтарының РЕЙТИНГИЗИ*

(квартал санында)

№	Муниципалдыг районнуң, хоорай округунуң ады	Чагырга даргазының А.Ф.А	Төлээлекчилер хуралының даргазының А.Ф.А.	Көргүзүглер талазы-биле түңнел баллдары	Мес-тозу
1.	Танды	С.Ч.Ондар	Е.М.Куулар	40,2	1
2.	Сүт-Хөл	О.А.Монгуш	Э.Б.Монгуш	37,0	2
3.	Эрзин	Б.А.Дамдын	А.Д.Кур	36,6	3
4.	Өвүр	А.С.Куулар	Н.Ш.Ооржак	34,0	4-5
5.	Чөөн-Хемчик	А.Н.Түлүш	С.Ч.Ондар	34,0	4-5
6.	Барыын-Хемчик	И.С.Идам-Сюрюн	Н.К.Домбаанай	32,7	6
7.	Тере-Хөл	х.к.Э.М.Манчын	Е.С.Чигжит	32,6	7
8.	Чеди-Хөл	Э.М.Хуурак	А.Н.Максимов	32,0	8
9.	Тес-Хем	В.С.Орус-оол	Л.К.Балдан	31,0	9-10
10.	Бии-Хем	С.М.Оюн	В.Н.Гончаров	31,0	9-10
11.	Чаа-Хөл	А.Д.Тюлюш	А.М.Седен	30,3	11
12.	Каа-Хем	А.В.Шелехов	В.Д.Саражаков	30,2	12
13.	Ак-Довурак хоорай	М.М.Кызыл-оол	А.А.Сат	28,7	13
14.	Улуг-Хем	И.О.Сендин	Э.М.Доре	28,5	14
15.	Тожу	А.Ч.Айыр-Санаа	Е.С.Чигжит	28,2	15
16.	Кызыл кожуун	х.к.А.О.Үндезин	Д.Х.Ховалыг	28,0	16
17.	Бай-Тайга	М.С.Монгуш	П.Д.Сарыглар	27,4	17
18.	Кызыл хоорай	В.Т.Ховалыг	В.Н.Тунев	26,2	18
19.	Мөңгүн-Тайга	А.О.Очур-оол	Ш.И.Намы	23,8	19

* - Тыва Республикада Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының талазы-биле яамының медээлери

(Уланчылыг).

ТЫВА КУДА

турган. Күдээзиниң талазы шыырак болза, уругнуң талазынга дузалажып, өг иштин, харын-даа кериниң каасталгаларын болгаш идик-хевин безин дааражып бээр чораан.

Өг болгаш өгнүн ишти, уругнуң каасталгалары болгаш идик-хевин белен болган соонда, куда эгелээр. XX чүс чылда тыва куда езулалының чаа чүүлү – куда хүнүн лама-башкылардан айтырып алыр апарганы болур. Куданың кайы хүнде, келин кижжи бодунуң аалындан үнерде кайы чүкче углап алырын, аядының өң-чүзүнү кандыг болурун (чижээлээрге, ол чылын ак меңгиге таарышпас болза, ак аътка олуруп болбас дээр хевирлиг), ооң аядының тынын кым тудуп алыр ужурлуг (ыяап-ла эр төрели, келин-биле демей чылда төрүттүнген кижжи болур) дээр айтырыгларны лама-башкылар айтып бээр апарган турган.

Лама-башкының айтып бергени хүнүн езугаар куда эгелээр. Ол хүн керин кижжи каас хевин, каасталгаларын болгаш думаалайны кедип алыр. Аядының тынын төрели эр кижжи чедип алыр болгаш, уругнуң мурнунга чоруур. Ийи аалдың ортузунга чорда, оолдун төрелдери ак кидис чадып алган, аяш-чемниг кудаларын уткуп, аңаа бичии шайлаар чораан. Аал чоокшулап орда, база бир кезек кижжи оларны база-ла ак кидис кырында аяш-чемниг уткуур. Аалга кирип келирге, кудаларны хөй кижжи уткуп алыр. Келген кудалар аядындан дүшпейн, оолдун ада-иезиниң өөн (өгленип турар уругларның өөн баш удур тургузуп каан болза, оларның өөн; чер аайы-биле чаңчылдар база аңгы турган) хүн аайы-биле үш долганыр турган. Ол үеде кудалар оларның аятырының эзеңгилеринче сүт азы аржаан чажып йөрээр турган.

КУДА ЕЗУЛАЛЫ уругнуң ачазынга улуг хемчээлдиг, АЙЫЖЫ КАДАКТЫ, авазынга оон шала бичежек СЕРЖИ КАДАКТЫ, бүдүн шайны, тон додарлаар пөс дээр чижектиг белектерни тывыскан соонда эгелээр. Тыва чон мал-биле холбаалыг амыдыралдыг болганындан чаңгыс хой ужазын дөргө салып каар чораан. Өгленип турар аныяктар бодунуң өөнге олурар болгаш, улуг улустун аразынче кирип, ижер хамаанчок, араганы безин амзавас чораан. Оолдун ада-иезиниң өөнге чүгле улуг назылыг кудашкылар хөөрежи чугаалажыр. Аалдың арткан кижигүннери болгаш аныяктар өске өглерде салган аяш-чемни чип, даштыгаа көгээржик хунаажыры, чода хунаажыры, аскак-кадай дээр чижектиг оюннар ойнап-хөглээр чораан.

Дараазында хүн керин уруг оолдун ада-иезиниң өөнге кирип АКТЫ СУНУП (бээ болгаш оолдун улуг назылыг эр кижилеринге ак сүттү сунуп) база ол өгнүн одунга (от чаяакчыга) мөгөөр чораан. Бурунгу чаңчыл езугаар керин кижжи бээ болгаш өөнүн иштинин өске-даа улуг назылыг эр кижилери-биле чугаалажыры, оларның арнынче дорт көөрү безин хоруглуг. Сүттү сунарының кол-ла утказы – ол хоругну кошкадып, бээлерин-биле чугаалажып болурун көргүзүп турары болур. Кадак кырында аякта сүттү бээнге сунарга, ол ону амзааш, керинге йөрээл күзээр, чижээлээрге: «Ак хадың бышкылыг болзун, ак инек кежи көгээр-

лиг болзун!» (1986 чылда информантывыс Монгуш Бадыйжык Сагаанович чугаалаан). Аякта сүттү улуг назылыг бээлериниң кижжи бүрүзүнге сунарга, олары сүттү амзааш, керинге йөрээл чугаалаар чораан. Өгже кирип келгеш, керни эжик аксынга туруп алырга, кунчуу сүт азы саржаг тутсуп бээрге, оларны отче каап, от чаяакчыга мөгөөр турган. Чамдык таварылгаларда отту долгандыр хүн аайы-биле үш дескиндир база кылаштар. Бээ-кунчуунуң одунга болгаш оларның мурнунга мөгөөр чаңчылды чүгле тыва, алтай, бурят, моол эвес, харын-даа япон болгаш көрей кериннер база сагыыр чораан.

Бээлеринге сүттү сунуп, одунга мөгөйген соонда безин керин кижжи ол өгнүн дөрүнчө эртип болбас болгаш бээлериниң мурнунга бажының дүгүн болгаш идик чок буттарын көргүспес ужурлуг чораан.

Бо бүгү анаа-ла чараш чаңчылдар эвес, а ханы кижизидикчи болгаш философчу уткалыг өөредиг чораан. Тываларның XVIII чүс чылдан бээр күрүнө шажыны буддизм апарган соонда, ооң философчу өөредии баштай эртем-билигилг ызыгууртан, сөөлүредир бөдүүн арат кижилер аразынга тарай берген турган. Чон ортузунга (ылаңгыя төвүт болгаш моол, бурят ниитилелдерге эң-не ханызы-биле сиңе берген турган) Будда Башкының өөреникчизи Маудгальянаның (моол ниитилелде ады – Молон тойн) хөй санныг тамы ораннарынга чок апарган авазын дилеп чорааш, янзы-бүрү хилинчек көрүп чоруур кижилерге таварышканының дугайында философчу төөгүлөр билдингир чораан. Чижээлээрге, бир тамы ораныга четкеш, Молон тойн бодунуң болгаш ашаанын ада-иезин хүндүлөвейн чораанындан баштарын куду баштандыр астырып алгаш, эридеттирип турар херээжен улуска таварышкан. Өске тамы ораныга баарга, ада-иезин хүндүлөвейн, оларга дузалашпайн база ашактарын кончуп чораанындан хилинчектенип турар керин чораан кижилерге таварышкан. Мындыг хевирлиг төөгүлери лама-башкылар таварыштыр тывалар билип ап, бодунуң амыдыралынга боттандырып чораан болгаш ниитизи-биле тыва керин кижиниң аажы-чаңы толтуг чораан.

Керин кижиниң бодун бээ-кунчууларының мурнунга алдынарындан өске, ооң кижизиг, томаанныг, хүндүлээлч болгаш кежээ, шудругуун тывалар үнелээр чораан. Ниитизи-биле херээжен кижиниң аажы-чаңыга хамаарыштыр «Аксы-ла чыдывас болза, томаанны эки» дээр турган. Күдээ кижиге хамаарыштыр база-ла ажилгыр, кежээ, хүндүлээлч, «улуғну улуг деп, бичени биче деп билер» кижини уругнуң талазы күзээр турган. Ниитизи-биле тывалар мөзүлүг аажы-чаңыг, кижизидилгези эки уругларны керин-даа, күдээ-даа кылып алыксаар чораан.

Куда езулалы мурнуу Тывага, ылаңгыя Эрзин кожуунга, буддизмниң чурагай эртемине чагырып, кыскалай берген турган деп, Л.П.Потапов бодунуң номунда көргүскен. Барыын кожууннарга көөрдө, уругларны эрте айтырып, куда-лавас. Оглу 16-17 хар чедө бээрге, лама-башкыларга барып, чурагай

аайы-биле тааржыр уругну айтырып алыр. Чурагайның кол сагыыр чүүлү – кыс уругнуң төрүттүнген чылы оолдун төрүттүнген чылындан кадыг болбас ужурлуг. Чижээлээрге, тоолай чылында төрүттүнген оол пар чылында төрүттүнген уруг алыры күзенчиг эвес. Оон ыңай меңгилериниң тааржыртаарышпазын база көөр чораан. Чогум бо чүүлдерни барыын болгаш төп Тывага база сагыыр чораан, ону С.М.Биче-оол бодунуң диссертациясында база бадыткап турар. Лама-башкы чүгле кайы чылда төрүттүнген кымның уруун айтып бээринден өске, кайы чылда, кайы айда, кайы хүнде, уругнуң аядының тынын кым тудуп алырын, аядының өң-чүзүнү кандыг болурун болгаш аалындан оолдун аалынче үнерде кайы чүкче углап алырын айтып бээр чораан. Лама-башкының айтыпкан чүүлүн кайы-даа тала бүрүнү-биле күүседир чораан. Айтыпкан хүн езугаар оолдун ачазы чааскаан безин уругну айтырып ап болур турган деп, Л.П.Потаповка ооң информантылары чугаалап берип чораан.

Барыын болгаш төп Тывага куда езулалындан Эрзин кожуунуң бир ылгалдыг чүүлү – өгнү болгаш ооң дер-херекселин эр кижиниң талазы дернир турган деп база-ла Л.П.Потапов бодунуң номунда айтыпкан.

КЕРИН АЙТЫРЫП БАРГАНДА, кудаларыга база-ла **кадак, шай, таакпы, бир хой ужазы** тутсур турган. Куда хүнүн чугаалажып алгаш, ону эрттирер. Эрзинге куда езулалы эрттирери барыын кожууннарда улуг-ла ылгалбас – оолдун ада-иезиниң өөн үш катап дескинер, керни оларның одунга мөгөөр. Отче кагзын дээр, кунчуу керинге саржаг, чамдык таварылгаларда артыш бээр. Бистиң информанты-выс Бердан Каа-Хөөевич Соянның 1988 чылда чугаалааны-биле алырга, Хаан-Көгей соянарны куда соонда даартазында керни өггө келир деп барганда, эжик аксынга хой кезин чадып каар – кериниң аажы-чаңы чымчак база барган өгбүлөзи аңаа эки болзун дээр. Куда соонда уругнуң ада-иези оолдун ада-иезинге кадак тыпсыр. Мурнуу тываларның куда езулалының солун чүүлү – оолдун ада-иезиниң ыдын кериниң чаңлыг эът-биле чөмгөрери болур. Ону кылырының утказы «...өөнүн ишти болгаш ооң ада-иези эки болгаш тодуг чурттазын дээр».

Эң-не кысказы болгаш ниитизи-биле көөр болза, тываларның керин айтырыгы болгаш куда езулалы мындыг чораан. Чер-девискээрниң чаңчылдары болгаш кижилерниң социал байдалының аайы-биле көөр болза, олар оон-даа хөй чораан. Куда мурнунда езулалдарың хөй болур чылдагааны – ол үеде чаңгыс өг дерип алыры безин берге чораан болганындан кудашкыларның бот-боттарын манажып, хүндүлөжип чорааны ол болур.

Үениң аайы-биле бөгүнгү куда езулалы эрги езудан утка-шынар талазы-биле өскерлип, олардан ырай берген. Хувискаал соонда, XX чүс чылдың 20-30 чылдарындан бээр тыва куданы эрттирбейн барган. Ооң кол чылдагааны – чонунуң бурунгу чаңчылдарын (идик-хевин болгаш аяш-чемин безин), ооң иштинде куда езулалын эрги

Өг-бүлө болгаш куда езулалы чонунуң чүгле социал байдалын эвес, харын-даа ооң төөгүзүн херечилеп турар болганындан бо айтырыгларны шинчилеп көөрү этнография эртеминең бир адыры болур.

Шаандакы тыва куда езулалын Е.Яковлев биле Ф.Кон, элээн тодаргайы-биле Л.Потапов өөренип көргөн, а С.Биче-оол эртем ажылы бижип, төөгү эртеминең кандидады атты чедип алган.

Тыва куда езулалы кижилерниң чурттап чораан чер-девискээр болгаш социал байдалының аайы-биле ылгалдыг чораанын Л.Потапов бодунуң номунда элээн делгереңгейи-биле көргүскен. Барыын болгаш төп (амгы Бай-Тайга, Мөнгүн-Тайга, Сүт-Хөл, Чаа-Хөл, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем) база мурнуу (ылаңгыя Эрзин) кожууннарның куда езулалдары XX чүс чылда бот-боттарындан колдуунда керин айтырар чаңчылдары-биле ылгалдыг апарган турган. Барыын болгаш төп кожууннарда колдуунда бурунгу үеден бээр сагып келгени хөй чадалыг кудалаашкыны кадагалап алган, а мурнуу, ылаңгыя Эрзинге, куда езулалы буддизмниң чурагай эртеминең үндөзилеп, кыскалай берген турган.

Барыын болгаш төп кожууннарның кудалаашкын (керин айтырар) езулалын эң-не ниитизи-биле көөр болза, ол дараазында чадалардан тургустунган турган: *уруг демдек-тээр, аас белээн азы сүй белекти сунары; малдаары; дүгдээр; куда*. УРУГ ДЕМДЕКТЭЭРИ дээр, кавайда чыдар чаш уругну сөөлүнде керин кылып алыр бис деп, бичи оолдун ада-иези уругнуң бажының адаанга өшкү чөөгүн болгаш адаанга кургаг өшкү өдээ салып каарын ынча дээр турган. Келир үениң кудалары бот-боттарын эки билер турган болза, оолдун ада-иези ол-ла дораан аас белээн база сунап чораан. ААС БЕЛЭЭНГЕ азы сүй белекке (сүй дээр, кыдаттап белек дээр ол болур) ыяап-ла: кадак болгаш кыдат сарыг шай кирер турган. Оон ыңай *тон додарлаар* пөс база кыдат *дүнзе таакпыны* база киирип турган. Чамдык таварылгаларда бир аяты база уругнуң ада-иезинге берип чораан. *Уруг демдектеэринге* азы *аас белээн* сунарынга хөй эвес, үш-дөрт-ле кижжи киржир, харын-даа оолдун чүгле ачазы айтырып каап болур турган. Чаш уругну ыңдыг эрте кудалап кааптарының кол-ла утказы – тыва кижилер чеди ада чедир өг-бүлө тудуп болбас (ону улуг хүрүм деп) чораан болгаш, баш удур хан холука бербезин ойлаары-биле кылып чораан болур. Шоолуг танышпас улус баштай *уругну демдектеп* кааш, *аас белээн* сөөлүредир, уруг

өзе бээрге кылыр чораан.

Аас белээниң соонда МАЛ-ДААР деп езулалды эрттирер турган. Ооң кол утказы – уругнуң ада-иезинге мал бээр турган. Кериниң ачазы кудаларындан бодунуң күзээни аяты шилип алыр чораан, ону *чаяр аят* дээр турган. Уругнуң талазындан күдээзинге база КҮДЭЭ АЯДЫ деп аяты бээр. *Малдаан* соонда ДҮГДЭЭР деп езулалды эрттирер чораан. Чамдык таварылгаларда дүгдээшкынни малдаар мурнунда база эрттирер болур, ол чер-чурттуң езу-чурумундан азы кудалажып турар кижилерниң күзелинден база хамааржыр турган.

ДҮГДЭЭШКИН үезинде оолдун ада-иези оглун уругнуң аалынга (чамдык таварылгаларда аныяктар бир дугаарында көрүскен болур) апаар турган. Аңаа оол биле уругну кожа олуртуп алгаш, кегегелерин тудуштур өрүүр, чок-ла болза, холдарын хендир-биле тудуштур баглар дээр чижектиг езулал эрттирер чораан. Кыс уругнуң чаңгыс чажын ийи азы үш чара (чер девискээрниң чаңчылының аайы-биле) өрүүр турган. Ийи чаштың ужу-тарын база үш чарып каар. Бистиң информанты-выс Маадыр Хайдыпович Апак-оолдун (1985 чылда) чугаалааны-биле алырга, чашты үш чара өрүүрү дээр, кижиниң ҮШ ДОЮН: *төрүттүнерин, өгленирин, өлүрүн* көргүзери болур. Чамдык таварылгаларда чашты ийи чара өрүүрүн кижиниң ИЙИ ДОЮН: *төрүттүнерин* болгаш *өлүрүн* азы кижиниң өг-бүлелиг апарганын илередири болур. Шаанда Улуг-Хем чоок-кавызынга бичии уруглар хөй чаштыг чораан шынзыдылгалар бар деп, Л.П.Потапов бижээн. Дөрбөт бичии уругларның чажын 21 катап өрүп чораанын М.Х.Апак-оол 21 Дарийгини илереткени ол деп тайылбыр берген.

ДҮГДЭЭШКИН үезинде кыс уругнуң каасталгаларын болгаш хевин өг-бүлелиг херээжен кижиниң каасталга болгаш хевинге солуп турган. Кыс уругнуң каасталгалары болгаш хеви бөдүүн болур. Өглүг херээжен кижиниң каасталгалары маны болгаш шуру даштар ажыглап тургаш кылган мөңгүн (бай кижилерниң алдын) болур, хевинге база хөй немелде даараг киирген болур.

Дүгдээшкын соонда КУДАГА БЕЛЕТКЕЛ эгелээр. Барыын кожууннарның ниити чаңчылын езугаар өгнү болгаш ооң иштики дер-херекселин кериниң талазы белеткээр болганындан ол тала СЕЛИК-ТЕНИР деп төрелдеринден кудага херек чүүлдерни чыгдынып алыр чораан. Тывалар бот-боттарынга эптиг, дузалажыр чаңчылдыг болгаш, аал бүрүзү дузаны көргүзөр

ЕЗУЛАЛАР

шагның багай артынчылары деп көрүп, олардан ойталап эгелээни болур. Хувискаалчы аныяктар боттары тыпчып, куда-даа эрттирбейн чурттай бээр апарган. Ындыг байдал колдуунда 1960 чылдарның төнчүзүңгө чедир турган. 1970 чылдар эгезинде тывалар катап куда эрттирип эгелээн, ынчалза-даа тыва эвес, а бүдүн чуртта дег, европей азы «совет» кудалар болуп турган. Эрги езудан арттырып алган чүүлү – аныяктарның ада-иезиниң таныжып, уругну айтырып алыры болган. Ол чылдарда керин айтырарын бөдүүнү-биле эрттирип турган. Оолдун ада-иези уругнун ада-иезинге бичии белектиг четкеш, чугаалажып алып турган.

1990 чылдардан эгелеп чуртта болуп турган өскерлишкенин биле кады национал медресел оттуп,

жен кижини Мөңгө тамыже октаптарын дужааган. Шак мындыг төөгүлери төвүт, моол чоннар угаан-медреселинде арттырып алган болгаш, амгы үеге чедир сагып чоруур. Чижээлээрге, моолдар хөй хөй өлүрүп, ужа-төш салып турарга керин кижиниң амыдыралы аар, а сөөлүндө өлүп калган соонда үүлөз бергедей бээр деп санал, чүгө чаңгыс хөй ужазын дөргө салып кааш, төнчүзүңгө кудага келген кижини бүрүзүңгө үлөп, кезип бээр. Бир эвес хөй ужазы ол хире үнелиг турган болза, 2,8 млн. чурттакчылыг Моолда 42.638.000 янзы-бүрү малдыг чоннун кудазына хөй ужазындан хөй эът турбас-ла турган боор. Амыдыралга хереглээри биле (чем кылдыр) малды согары биле кудага байыргал мал тыны

зиниң аарындан дыка хөй таварылгаларда куда эрттирбейн, боттары эпчок сагыштыг чурттап чоруур аныяктар бары база чажыт эвес. Кожаларывыс болур алтай, бурят, моолдарда тывалар дег мынчаар маргышкан ышкаш кудалар эрттирбейн турар.

Чылдагаан чок хөй мал өлүрерин (ынчангаш багай үүлө чыып алырын) соксадып, бо байдалды өскертирин чон боду биле берген. Үе өскерилгеннен шаандакы куда езулалы бүрүнү-биле катап тургустунмазы билдингир. Ынчалза-даа тыва куда езулалының эки талаларын эгидери чугула.

Эгезинде тыва езуда көрдүнгени ышкаш керин айтырарда уругнун ада-иезиниң бажыңына каш кижини барып, кудалары-биле боттары чоок чугаалажып таныжып алып болза эки. Кымның, каш кижиниң, кайы хүнде баарын чаңчыл езугаар лама-башкылардан айтырып ал болур. Бо дээрке керин айтырар езулалды оттурганынга хамааржыр.

Куда эгезинде өгленип турар уругларның машиназының дугуларынче (аът эзенгилериниң орнунга) сүт азы аржаан чажып, йөрээп болгу дег. Куда үезинде өгленип турар аныяктар болгаш оларның эшөөрү арага шуут ишпейн, **чода хунажыры, аскак-кадай** дээн чижектег тыва оюннарны ойнап, чечен-мерген сөстөргө маргыжып, тывызыктар ыдып дээн чижектег чүүлдер эрттирип хөглээр болза эки.

Чүгө тыва куда езулалын оттурары-биле эвес, а харын-даа кижизидикчи болгаш ханы философчу уткалыг (алызында барып керин кижиниң бодунун үүлөз чиик болуру-биле) куда эртенинде керин уруг өөнүн иштинин ачазы – бээзинге болгаш өске-даа улуг бээлеринге оолдун ада-иезиниң бажыңына аякка ак сүт сунарын эрттирип болгу дег. Куданың даартазында бажыңывыска кернивис сүт тудуп алгаш келир деп, бээкунчуулары база белеп туруп, боттарын хүндүлөжиринге бо езу дузалыг болур. Чогул бо езулалды куда мурнунда-даа эрттирип ал болур. Сайзыраңгай япон болгаш көрей ниитилелдерде безин национал кудаларның шупту езулалдарын арттырып, ажыглап чоруурун телевидение таварыштыр көрүп болур бис. Ол дээрке национал медреселдин бедиин база аныяктарны бурунгу эки чаңчылдарга кижизидип турары болур. Ынчангаш ол чурттар чеже-даа сайзыраңгай болза, өг-бүлениң чаңчылдары, өгленип барган черинге керин болгаш күдээ кижиниң бодун канчаар алдынары база чурттаары амгы үеге чедир сагыттынып турар.

Бо баштайгы ниити сүмелер болур чогул бо айтырылгалары шупту чугаалажып тургаш кылыры чугула. Тыва куданың ханы талаларын, утка-шынарын ажыглап тургаш, хөй хөй өлүрери дээн чижектег, алызы барып, багай салдарга чедирип болур чаңчылдардан ойталаарын тыва ниитилелде тургустуна берген амгы байдал негеп келген.

С.ДОНГАК,

Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунун археология болгаш этнография секторунун ажылдакчызы.

ШКОЛАНЫҢ МУЗЕЙИ

1968 чылда Сарыг-Септин дугаары 2 ортумак школазынга ажылдап чеде бергеш, өөреникчилерге туризмни башкылап, башкыларның салган айтырыгларын сайгарып көрүп турдум. Ынчан туризм өөреникчилер, школылар, башкылар аразына канчаар-даа аажок непереп тараан үе турган. Туризмниң неперээринге аныяк туристер станциязының директору Журавлев, ооң өөнүн ишти, методист Журавлева оларның үлүү улуг. Туризм өөреникчилерни күш-ажылчы, тура-соруктуг, шынчы, төрөөн чуртунга, чонунга бердинген патриотизмге кижизидип турар. Ынчангаш туризмни кижизидилгениң база бир хевири деп санаар мен. Туризмни өөреникчилерге өөретишпаан, школага Тыва төөгүзүнүн музейин ажыдар деп бодап алдым.

1968 чылда-ла музейге экспонаттар чыып, төөгүнүн тураскаалдарын бижип шинчилээр даалгаларны класс бүрүзүңгө бердим. Музей чаңгыс чылда тургустунмас, хөй чылдар негеттинер болгай. Ынчан кол кичээнгени черниң угшин тыварынче салып, уругларны өөредип турдум. Ол-ла слетка музей экспонаттарын чыып, төөгүнүн шинчилел ажылдары кылып онаалгаларны номчуп, комиссияга дужааган.

1981 чылда станцияның директору Журавлев мени келдирткеш, ол чылын Ленинградче халас экскурсиялаар 10 путевка берген. Оларны удуртуп чоруур аас-кежиктиг болдум. Чаңгыс-даа хүннүн, хөй хонуктуң походтары-даа, организацияларже экскурсиялардаа школа музейин тургузарына кончуг улуг рольду ойнаан.

Өөреникчилерниң өөредилгекижизидилге төвү музей болу бээринге бүзүрөп турган мен. Музей бажыңы септеттинген. Ол кончуг улуг бажыңда «Бистиң Каа-Хемивис», «Даш вектен 20 вектин эгезинге чедир Тываның төөгүзү, сайзыралы», «Революсчу, дайынчы, күш-ажылчы алдар», «С.К. Токаның амыдырал-чуртталгазы», «Экология», «Каа-Хемге суурларны тудуп эгелээниниң төөгүзү» деп

улуг темаларга чаартынган делгелге залдары ажыттыган.

1973 чылда эң хөй экспонаттар ийиги залга чыгынган. Залды дерип ажыдар мурнунда экскурсоводтарның тайылбырын дыңнааш, ажырбас, делгелгени дерип каастааны-даа, экскурсоводтар-даа эки-дир деп үнелелди берген. Оон соонда бо залдарга кичээлдерни эрттирип, ужуражылгаларны организастан, класс шактарын чорудары чаңчылчаан. Мында ам орус дыл, тыва дыл, төөгү башкылары бодунун кичээлдерин эрттирип турар.

«Бистиң Каа-Хемивис» деп темалыг залда солун төөгүлүг материалдар эңмежок. Каа-Хем ССРЭни Тыва-биле харылзаштырып турган кара чаңгыс суг оруу дээрзин көргүскен. Тыва Арат Республиканың оолдар, кыстары улуг чурт ССРЭ-ге өөренирде салга олуруп алгаш, Каа-Хемнеп чоруп турганының, Тываның шериглери Сизимге тудуг ыяжын белеткеп алгаш, Кызылче хемнеп чорудуп турганы дээш, солун чүүлдерни немеп алырын Антон Калзан сүмелзэн чүве. Революсчу, күш-ажылчы алдарның залын дерижеринге улуг дузаны мээң башкым Монгуш Борохович Кенин-Лопсан көргүскен. Экология залын Кара-кыс Сүгдүр-ооловнаның арга-сүмези-биле шимеп дерзэн бис. Школаның бичии экскурсоводтарының аразындан музей ажылдакчылары база үнгүлзэн. Оксана Чаш-оол Кызылдың № 12, Ольга Дамчай Тураның № 2 школында музейни ажыдып, Марианна Санаа Кемеровонун университетиниң музей ажылының талазы-биле факультетти доозуп, ынак херзэн уламчылап турар.

Школа музейи өөреникчилерниң ниити кижизидилгезинге, Тываның төөгүзүңгө немелде өөредилгени эрттиреринге улуг рольду ойнап турарын демдеглекседим.

Иргит ДОСТАЙ,
РФ-тиң алдарлыг башкызы.

тыва чаңчылдарны, оон иштинде тыва куда езулалын, сергедип эгелээн. Хөй чылдар дургузунда тыва куданы эрттирбейн турганындан база чаңчылдар билер улуг кижилер колдуунда артпаанындан шаандакы куданың чүгө чамдык кезектерин оттуруп эгелээн. Эрги чаңчылдардан, чижээлээрге, керин айтырарда, чоннун сактып алган чүүлү – кудаларына *кадак*, *шай* болгаш *хой ужазын* тыпсыры болган. Оон өске утказы ханы чаңчылдар утундурган. Эрги чаңчылдар билбевистен чамдык чүүлдер дыка ханы частырылгыч чоруп эгелээн. Чижээлээрге, амгы үедө куданың «эки» эрткенин хөй ужазының хөй болганы-биле санаар апарган. Эрги езуда чүгө чаңгыс ужаны дөр бажыңга салып каар чораан. Хөй малдыг чораан хирезинде тывалар чүгө чаңгыс (улуг дизе ийи) хөй ужазы салып каар чораанын көөр болза, ол дыка ханы уткалыг болур. Үстүндө чугаалаанывыс дег, төвүт-моол болгаш сөөлзүредир тыва ниитилел буддизмниң философчу төөгүлерин ханызы-биле шингээдип эгелээн. Оларның аразында мындыг төөгү бар. Ак Дарийгениң чаяалгазы болур Наран Гэрэл янзы-бүрү тамы ораннарында хилинчектенип турар амытаннарга дузалажып, оларны кезип чораан. Бир тамы ораныңа чеде бээрге, бир херээжен кижини ииткел манап турар болган. Чурттап чорааш, ол «...бир дугаар өгленип тура, алды хөй болгаш бир инек өлүрерин дужааган. Ийи дугаарында өгленип тура, он хойну өлүрерин айыткан. Үш дугаарында дөрт хөй болгаш инек өлүрерин дужааган». Бо кылган үүлгедиглери дээш, Эрлик Номун хаан ол херээ-

аар үүлө күзээр боор). Хөй ужа салыр деп чүүл төөгүнүн чаңчылдарына база таарышпайн турар.

Амгы үениң куда езулалының бир четпес чүүлү – кудашкыларның бот-боттары-биле адааннашкан ышкаш болуп турары. Чижээлээрге, Кызылда байдалды ал көөр болза, керин айтырар езулал «биче куда»-биле дөмөй апарган. Келир үениң кудалары бот-боттары-биле чүгө ресторан азы кафеге таныжып, уруун бээр чөпшээрелди аңаа берип турар. Баш удур каш кижиге хөй ужазын, каш кижиге төш бээрин дыңнадып каар апарган. Чамдык таварылгаларда хөй ужазының саны 10-даа ажа бээр. Тыва Республиканың Россия Федерациясында социал байдал талазы-биле эң-не сөөлгү черлериниң бирээзинде турары кымга-даа чажыт эвес. Куда эрттирип турар кижилерниң хөй кезин бистиң анаа бөдүүн чонувус. Чаңгыс хөй өртээ Кызылдың рыногунда 4000 р. чедип турда, 10 хойга чеже акша херегил? Кудалар мурнунга «ыядынчыг» болбас дээш, чоннун хөй кезин банкылардан янзы-бүрү чээлилер ап, өреленип турары база чажыт эвес. Мындыг меге байыыргаар чорукту «бужар-думаа үезинде байырга» дөмөйлөп болур. Чогул керин дилеп ап тура, кудаларына чаңчыл езугаар белектиг баары билдингир. Аңаа *кадак*, *шай*, амгы үедө кандыг-даа *суй белектер* база чаңгыс хөй ужазын-даа берип болгай-ла.

Ресторанга болган «биче куда» соонда, ам езулуг кудаже белеткел эгелээр. Ам оон-даа хөй ужа, төш херек! База катап чегдинип тургаш (чоннун хөй кезин!), куданың база-ла эрттирер. Куданың өртөк-үне-

АЙЫЫЛ ЧОК ЧОРУКТУ ХАНДЫРАР

Эштир сезоннун келгени-биле сугга айыыл чок чорукту сагырын уругларга болгаш улуг кижилерге баш удур сагындырып тур бис.

Эштир сезонга белеткелдер талазы-биле ажылын камгалакчылар эгелей берген. Сугга айыыл чоруктуң айының талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаалын белеткеп турар.

Суг объектилеринге онзагай болушкуннарның профилактиказының болгаш болдурбазының талазы-биле ажылдарны хемнер болгаш хөлдөр бар муниципалдыг тургузуглар бүрүзүңгө чорудары албан. Борта онзалап демдегеп каар чүүл болза, республиканың кожууннарында суг объектилеринге болушкуннар талазы-биле профилактиктиг ажылдарны кончуг кошкак чорудуп турар. 2003 чылдың октябрь 6-да «Россия Федерациязынга тус чер бот-башкарылга органның ниити принциптериниң дугайында» № 131 Федералдыг хоойлуга дүүштүр муниципалдыг тургузугларның чагыргалары сугга айыыл чок чоруктуң нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларын хүлээп алыры албан, ынчалза-жок ону шупту кожууннарда хүлээп албайн турар.

Статистикага хамаарыштыр

алырга, бо чылдың эгезинден бээр республика девискээриниң суг объектилеринге озал-ондактыг 4 таварылга болганы бүртүктеттинген.

Март 15-те Сүт-Хөл кожуунун Ак суунга дүш үезинде дош кырынга уруглар ойнап турган. Бир уруг хараалчаже кире берген, хомуданчыг чүве, ону камгалап ап шыдавайн барган. Апрель 4-те Саян-Шушенск суг хөөлбээңче балыкчылар машиназы-биле дошче ойлоп кире бергенер, үжүн камгалап ап четтиккен, бирээзи сугга дүшкен. Камгалакчылар автомашинаны болгаш өлген кижиниң мөчүзүн сугдан ужулган. Апрель 9-та Енисейниң адырынга маңнажып турган бичии уруглардан үш харлыг бичии оол дошче ойлоп кире берген, дүрген дуза безин ону камгалап ап шыдавайн барган.

Суг объектилеринге мындыг чижектег хомуданчыг таварылгаларны болдурбазы, эштир сезоннун үезинде кижилерниң айыыл чок чоруун хандылары Тываның дилеп тывар, камгалаар отрядының камгалакчыларының кол сорулгазы болур.

Снежана ШОЙЗАТ.

ТР-ниң ХК болгаш ОБ агентилениниң парлалга албаны.

Уругларның уран чуул делегейи

«АЛАҢТОСТУҢ» ТООЛЗУТ КЕЖЭЭЗИ

Уругларны чараш чүүлге чажындан эгелеп чаңчыктары чугула дээрзин кым-даа билер, ынчалза-даа канчаар ижиктирерин кым-даа бодунуу-биле чорудуп турар. Бистиң бичии хоорайывыска уругларны чараш чүүлге кижизидери — нарын айтырыг, ынчалза-даа «Алаңтостуң» 15 чыл болган юбилейлиг концертин көргөш, магададывыс. Чаптанчыг, чараштарын чүү дээр! Улуг-бичии бөлүктөр янзы-бүрү танцыларны күүсетти. Хат-салгын дег эстедип турар уругларның танцыларын дыка-ла таарыштыр тургускан-дыр, костюмдарының чаражын!

Бо концерт соонда уругларны чүглө танцылаарына эвес, а күш-ажылга чаңчыктырып турар, дендии улуг чедишкыннерлиг школа бар-дыр дээрзинге ылап бүзүредивис. Уруглар хуннун-не 3,4, 5 шак иштинде репетициялап турза-даа, танцылаарына ынаа күштүг болгаш безин шылап-могавас.

«Алаңтос» бистиң Тывавысты делегейге алдаржыдар дээрзинге бүзүрел улуг. Ам безин оларның четпээн-барбаан чери чок болгай. «Элдек шыңгырааштын» алдары ышкаш атураг бо чаштарга база келир. Республиканың хореография школарының башкыларына, ооң директору Р.С. Стал-оолга (чурукта), оралакчызы Лидия Ананьевна Сарбаага кызымаккай чогадыкчы ажылы дээш ада-иелерниң өмүнээзинден өөрүп четтиргенивисти илереттивис. Коллективке ам-даа чайынналчак чедишкыннерни, аас-кежикти, чогадыкчы тиилелгелерни күзедивис.

Инна ЧЕРЕДНИЧЕНКО,
Сайдам ООРЖАК.

Кызыл хоорай.
Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ тырттырган чуруу.

Төрүттүңген
хүнүңер-биле!

Чаа-Хөл кожуунунуң Булуң-Терек суурда чурттап чоруур бистиң эргим ававыс, кырган-ававыс **Байлан-оол Дамбаевна САМДАН** июнь 3-те 65 харлаар.

Ажы-төлүнүң, алган эжиниң быжыг чөлөнгижи болуп чоруур ававыска төрүттүңген хүнү-биле дараазында одуругларны бараалгадып тур бис.

Энерелдиг, эргим авай,
Эргим сөстүг хүндүткелдиг,
Ажы-төлдүг, уйнуктарлыг,
Арбын чоннуг чурттап чор сен.

Төрүттүңген хүнүң-биле
Дөгеревис байыр сунуп,
Аас-кежик, кадыкшылды
Алгап тур бис, йөрээп тур бис.

Ажыл-ижиң чогул бүтсүн,
Аныаксың хевээр артсын.
Ажы-төлүң аразыңга
Ам-даа узун назыла-ла,
ынак авай!

Хүндүткел-биле,
өөнүң ээзи, уруглары,
уйнуктары.

Байыр чедирип
тур бис!

Чөөн-Хемчик кожуунунуң Чыраа-Бажы сумузунда чурттап чоруур бистиң эргим, хүндүлүг ававыс, угбавыс, кырган-ававыс **Роза Монгушовна САИННИЦ** июнь 1-де төрүттүңген хүнү. Ол хөй чылдар иштинде акушер-гинеколог эмчи болуп ажылдап турган, ам хүндүлүг дыштанылгада мал-маган азырап, амыдырап олурар. Төрүттүңген хүнүң таварыштыр изиг байыр чедирбишаан, чылыг-чымчак одуругларны бараалгаттывыс:

Төрүттүңген хүнү-биле
Менди сунуп мөгейбишаан,
Кадыкшылды, омакшылды,
Аас-кежик, чедишкынни,
Узун назын назылаарын
Сеткиливис ханызындан

Катап-катап
күзеп тур бис!

Хүндүткел-биле,
уруглары база
Сукпакта,
Кызылда
хөй санныг
төрелдери.

Каа-Хем суурнуң Төлээлекчилер хуралы Төлээлекчилер хуралының депутаты

**Сергей Иргитович
СУГЕ-МААДЫРНЫҢ**

элекке мөчээни-биле холбаштыр ооң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалды илередип тур.

ЫДЫКТЫГ БУУРАНЫ ДАГААН

Май 31-де Эйлиг-Хемге Тываның тос ыдыктыг таңдыларының бирээзи — Буура даан дагаан. Бо тыва болгаш сарыг шажынның езузунга Тыва Чазактың кежигүннери база харысалгалыг ажылдакчылар киришкен.

Улуг-Хемниң Даа ламазы Буура дужунда оваага судур номчуп, хөй санныг лама-башкылар дагылга езузун кылганнар. Кожуунун, Эйлиг-Хем чагыргаларының база Тыва Чазактың төлээлери бо болушкунга хамаарыштыр боттарының үзел-бодалын чугаалааннар. «Кижиниң арыг сагыш-сеткили төрөөн черин ыдыкшыдарындан эгелээр. Бистиң бурунгаар сайзыралывысты, мөзү-шынарывыс өзүлдезин, чараш чуртувуска бердингени-

висти төрөөн черивис боду-ла төөгүдөн бээр айтып берген. Бо бурунгу езууну чер бүрүдө доктаамал сагып, чогуруп эгелээнивис кончуг өөрүнчүг» дээн сөстөрү Тыва Республиканың Чазаның чанында Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунун директору, академик Каадыр-оол Бичелдей чугаалаан.

Ыдыктыг танды — Буура дааның кырынче Тыва Республиканың тугун киискидип, хей-аът туктарын

азып, хөй кижиг үнген. Ооң бедии 2280м, долгандыр карак четкиже талыгырда хемнер, тайгалар дүдүккөктө көстүп турар. Ыдыктыг Буураның кырынче, ТР-ниң бойдус курлавырының болгаш экология сайыды Саган-оол Долгар, ТР-ниң бүдүрүлгө болгаш энергетика сайыды Карим Саган-оол, ТР-ниң Чазаның чанында гуманитарлыг шинчилелдер институтунун директору Каадыр-оол Бичелдей, ТР-ниң Чазак Даргазының шажын талазы-биле чөвүлекчизи Мерген Ооржак, ТР-ниң Чазак Даргазының дузалакчызы Геннадий Тарый болгаш Улуг-Хем кожуунун, Эйлиг-Хемниң харысалгалыг ажылдакчылары, «7 бедик — Тыва» команданың кежигүннери үнген. Үр болбаанда

Тываның ак-көк ала тугу көк дээр адаанга кииский берген.

Улуг-Хем суу улгатканындан Шагаан-Арыг дужунда паромну уштуп каапкан. Ынчангаш Кызылдан болгаш өске-даа черлерден аалчылар долгандыр чоруур чер орук-биле келгеннер. Ооң ужурундан Улуг-Хемниң солагай талазында чурттакчылыг черлерден хөй кижиг бо ыдыктыг дагылгага киржип шыдавайн барган.

Байырлалдың спортчу кезээн аът чарыжы биле хүреш каастаан. Улуг аъттарның чарыжына Дакар-оол Сергейниң кара ады мурнап келген. Чааа аъттардан Оолак Альберттиң калдар чаваазы шыырак маңын көргүскен. 32 мөгениң хүрежине Монгуш Мерген шүүлген, үжүүрүнде — Сарыглар Ренат. Үш, дөрткү черлерде — Оспакай Алим биле Дондувай Херел.

Маадыр-оол ХОВАЛЫГ.

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С. МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 2-01-35, редакторунуң оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyn@tuva.ru

КИЛДИСТЕР: ийитилел-политиктиг килдис — 2-18-10, культура, өөрөдиге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажыл-агый, окулга — 2-03-87, улуттук — 2-40-77. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнөр. Хемчээли парлаан 3 ама. Тираж 9130. Чагыг 59. Номери парлаалгаже дужаганы: график езуугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН — 1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730. ТР-ниң «Тываполиграф» Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинге парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айтыгынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дындагылары дээш авторлар боттары харыылаар.